

**Міністерство освіти і науки України
Ніжинський державний університет імені Миколи Гоголя
Історико – юридичний факультет
Кафедра Історії України**

Галузь знань: 0203 Гуманітарні науки
Напрямок підготовки: 014.03 Середня
освіта (Історія)

КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА

на здобуття освітнього ступеня магістра

Дослідницька актуалізація історії українського козацтва (На матеріалах
сучасних наукових історичних часописів 1991 – 2021 рр.)

Пархітько Андрій Сергійович

Науковий керівник:

**к. і. н., доц. каф. Історії України Страшко Євгенія
Матвіївна**

Рецензент _____

(прізвище, ім'я, по батькові, науковий ступінь, вчене звання)

Рецензент _____

(прізвище, ім'я, по батькові, науковий ступінь, вчене звання)

Допущено до захисту

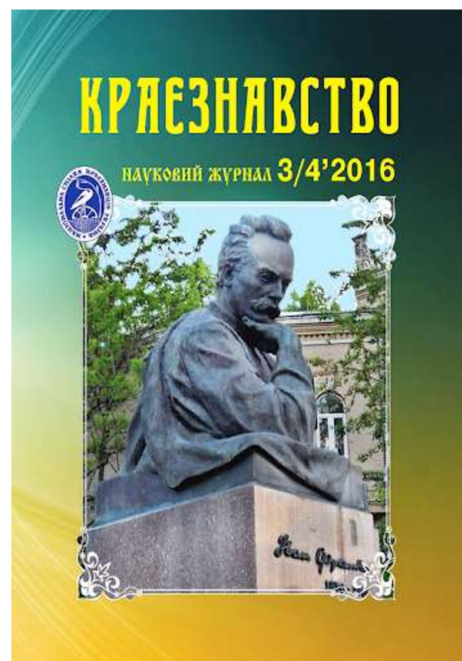
Завідувач кафедри _____

(посада) (підпис) (дата) (ініціали та прізвище)

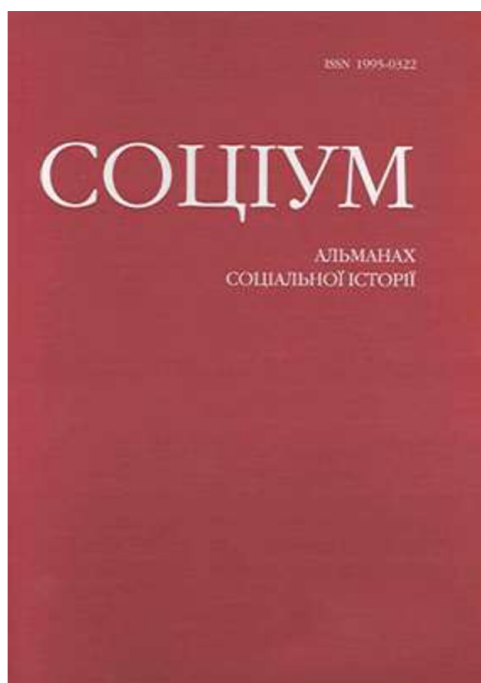
м.Ніжин – 2021 рік

«Український історичний журнал»

«Краєзнавство»

«Соціум. Історичний альманах»

«Сіверянський літопис»

Анотація

У магістерській роботі проаналізовано парадигму дослідницьких студій на сторінках сучасних наукових часописів. Об'єктом вивчення стали історичні наукові журнали «Український історичний журнал», «Сіверянський літопис», «Краєзнавство» та альманах «Соціум».

Внаслідок проведеного аналізу автором розкрито зміст концептуальних засад козакознавчих розвідок провідних вітчизняних і зарубіжних вчених козацької історії на сторінках УІЖ. Проаналізовано регіональний вимір та особливості козакознавчих студій на сторінках «Сіверянського літопису». Розкрито історію українського козацтва через призму мікроісторії та повсякденності, за матеріалами наукового журналу «Краєзнавство». Проаналізовано зміст і форми соціальної історії українського козацтва у контексті міждисциплінарного дискурсу альмахау «Соціум».

Ключові слова: українське козацтво, козакознавчі студії, наукова парадигма, регіональний вимір, міждисциплінарний дискурс, соціальна історія козацтва, редакційна колегія.

Annotation

In the master's thesis, the author analyzes the research paradigms on the pages of the modern historical journals. The objects of the study are the following scientific historical periodicals: "Ukrainian Historical Journal", "Siverians'kyi litopys", "Kraieznavstvo" and the almanac "Sotsium".

In the course of the analysis, the author reveals the content of the conceptual foundations of the Cossacks researches conducted by leading Ukrainian and foreign scholars specializing in the Cossacks history which are published in "Ukrainian Historical Journal". The regional dimension and the peculiarities of the Cossacks researches were analyzed on the materials of "Siverians'kyi litopys". The history of the Ukrainian Cossacks is represented through the prism of microhistory and everyday practices based on the journal "Kraieznavstvo". The content and the forms of the Cossacks social history are analyzed in the context of the interdisciplinary discourse of the almanac "Sotsium".

Key words: the Ukrainian Cossacks, the Cossacks researches, scientific paradigm, regional dimension, interdisciplinary discourse, the Cossacks social history, the editorial board.

Скорочення та умовні позначення

АЕС – атомна електростанція.

АН УРСР – Академія наук Української Радянської Соціалістичної Республіки.

НАН – національна академія наук.

ОДА – обласна державна адміністрація.

УКК – Український комітет краєзнавства.

УРСР – Українська Радянська Соціалістична Республіка.

ЦДІАК – Центральний державний історичний архів України.

ЦК КПУ – Центральний комітет Комуністичної партії України.

Зміст

Вступ.....	6-14
Розділ I. Роль та значення «Українського історичного журналу» у формуванні новітніх концептуальних засад дослідження історії українського козацтва ..	14-45
Розділ II. Регіональний вимір вітчизняних козакознавчих студій на сторінках «Сіверянського літопису».....	45-68
Розділ III. Українське козацтво крізь призму сучасної методології історії (за матеріалами наукового журналу «Краєзнавство»).....	68-78
Розділ IV. Актуалізація соціальної історії українського козацтва у контексті міждисциплінарного дискурсу альманаха «Соціум»	78-93
Висновки.....	93-97
Список використаних джерел та літератури	97-117

Вступ

Актуальність дослідження. Українське козацтво – це унікальне явище в історії українського народу. Воно привертало пильну увагу дослідників від моменту становлення наприкінці XV ст. до нашого часу. Причиною цього є феноменальне поєднання у монолітному образі козацтва елементів політичної, соціальної, етнічної, географічної, культурної та релігійної складової. Феномен козацтва полягає у тому, що воно стало окремим суспільним станом із визначеними правами, територією та було відносно незалежним від органів державної влади. Такої думки дотримувалися багато дослідників, серед яких класик української історії М.С. Грушевський [58]. Крім того, вже традиційно, вивченню даного періоду в історії України вчені приділяють багато уваги, акцентуючи на тезі, що він є одним із фундаментальних шаблів у еволюції ідеї незалежності української держави та формуванні українського народу.

З огляду на події сучасності, зокрема гібридну російсько-українську війну, необхідність активізації національно-патріотичного виховання молоді та подальше утвердження ідей української державності в суспільстві, актуальність даної теми є на часі. Вона обумовлена активізацією новітніх вітчизняних досліджень славного козацького минулого. Ложкою дьогтю у дослідженнях козацтва є велика кількість псевдонаукових нашарувань спричинених російською імперською ідеологією, починаючи з XVII і закінчуючи XXI ст. З урахуванням вищесказаного, досліджувати основні віхи з історіографії проблем козацтва тепер є актуальним науковим напрямком. Перед науковцями стоїть ціла низка нагальних питань: причини виникнення козацтва; походження назви; формування території, яку займали козаки; виникнення Запорізької Січі та її устрій; політика управління та господарство; військова історія, селянські повстання; національно-визвольна війна і тощо. Всі ці дослідницькі завдання викликають великий інтерес для неперервного дослідження серед науковців.

Також, обраний напрям дослідження актуалізується завдяки утвердженню ідей патріотизму в українській державі через увагу до героїчного козацького минулого, яке висвітлено в багатьох наукових працях та історичних журналах

таких як: УІЖ, Краєзнавство, Соціум, Сіверянський літопис. Причому зазначений перелік журналів можна продовжувати, але для дослідження було обрано саме ці загальноукраїнські та регіональні фахові видання.

Не менш важливим для нашого дослідження й актуальності загалом є структурування великої кількості статей які були написані в різні періоди та мають різну структуру та унікальність. Використання широкого кола джерел в дослідженнях істориків дає нам широкий спектр історичного фактажу, який важливо вивчити та проаналізувати відповідно до змісту та інших факторів які вплинули на написання статей.

Історіографія проблеми. Основними, використаними в дослідженні історіографічними доробками є фахові історичні журнали «УІЖ», «Краєзнавство», «Соціум. Альманах соціальної історії» і «Сіверянський літопис». У виданнях висвітлюється широке коли питань, але інтересом нашого дослідження є тематика історії козацтва. Дамо аналіз кожного історіографічного джерела окремо.

«Український історичний журнал» (далі – УІЖ) було засновано у липні 1957 року, як друкований орган Інституту Історії АН УРСР й Інституту Історії при ЦК КПУ. Тематика даного журналу була присвячена, загалом, радянському періоду, соціально-економічній історії та робітничому рухові XIX-XX ст., а також почасти козацькій добі та історії культури. Проблематика журналу фокусувалася на базових періодах історії, а також розглядалися проблеми методології, історіографії, джерелознавства, допоміжних історичних дисциплін. Велика кількість статей в журналі мала чітку ідеологічну парадигму. Періодичність виходу даного журналу – у 1991-1992 рр. – 12 номерів на рік, надалі 6 разів на рік. Статті рекомендувалися редакцією УІЖ в дусі марксизму-ленінізму при суворому збереженні партійної лінії щодо національної політики в Україні. Однак, така практика була постійною тільки за часів існування Радянського Союзу.

Після проголошення Акту незалежності України 24 серпня 1991 р. УІЖ продовжив друкуватися і виходити у світ. Саме в цей період на сторінках

журналу з'являється окрема рубрика, присвячена козацтву. Головним редактором журналу на початку 90-х років був професор Коваль М.В, а з 1995 року і до сьогодні ним став професор Смолій В.А. Зі зміною головного редактора змінювався і склад редколегії. Формат журналу ж суттєвих змін не зазнав. Суттєві зміни відбулися у структурі журналу та його оформленні. Якщо раніше у журналі не було групування статей за проблемними рубриками, то з початком 90-х років вони з'явилися. Обкладинка журналу змінилась із кольорів Радянського Союзу в однотонний світлий колір, і залишалася такою протягом 90-х років [241].

Часопис «Краєзнавство» розпочав своє існування у 1927 році в місті Харків, як друкований орган Українського комітету краєзнавства (УКК) і видавався до 1930 р. Часопис було створено як «журнал для масового краєзнавця», перед яким ставилося завдання забезпечити координацію в українському краєзнавчому русі. Ці чотири роки головним редактором журналу був М.Г. Криворотченко. У 1920-1930-х роках через проблеми фінансування, встановлення ідеологічного контролю над краєзнавчим процесом в УРСР та політичних репресій проти УКК журнал припинив існування. Відродження видання часопису «Краєзнавство» відбулося в 1993 р. у місті Києві, Всеукраїнською спілкою краєзнавців України.

Тематика журналу присвячена історії краєзнавчого руху в Україні та провідним галузям краєзнавства, а також збереженню, використанню, популяризації пам'яток історії та культури, теорії та практиці українського музейництва, пам'яткознавства та туристичної справи, питанням історичної регіоналістики, мікроісторії та історії повсякденності, видатним постатям, висвітлюються сучасні краєзнавчі події. У журналі є постійні рубрики: «Літопис українського краєзнавства», «Історія міст і сіл України: історико-теоретичні проблеми вивчення», «Краєзнавство в особах», «Музейництво в Україні: історія та проблеми сучасного розвитку», «Вітчизняне пам'яткознавство: традиції, досвід, перспективи», «Історія України у світлі регіональних досліджень», «Церковно-історичне краєзнавство: витоки та сучасний дискурс», «Національна

спілка краєзнавців України: панорама сучасного життя» та інші. Періодичність виходу номерів часопису з 1991 р. до 2010 р. була комбінована, тобто в одному випуску могло бути одразу декілька номерів. З 2010 року журнал почав виходити стабільно – чотири номери на рік [238].

З моменту проголошення Акту про незалежність України у даного наукового збірника головний редактор змінювався лише два рази. З 1993 по 2011 рр. ним був Тронько Петро Тимофійович, а з 2012 року Реєнт Олександр Петрович, який є й нині чинним головним редактором. Склад редколегії суттєвих змін не зазнавав. Персоналії залишалися ті самі, змінювалися лише посади, які вони займали. Структура та оформлення журналу суттєвих змін не зазнавали. Обкладинка журналу була в яскравих кольорах із зображенням визначних осіб, місць та пам'яток України.

«Соціум. Альманах соціальної історії», засновником якого є Інститут історії України НАН України та Центр соціальної історії, постав перед читачем у 2002 році. Головним редактором, від початку існування і по сьогоднішній день, є В. Смолій. Його заступником є В. Горобець. Загалом редакторський склад журналу достатній та спеціалізується на проблемах соціальної історії різних періодів. Особливість альманаху передбачає в собі публікацію багатожанрових за змістом випусків. Мається на увазі, що серед номерів є такі в яких продовжуються постійні та вводяться нові рубрики (історія соціальних спільнот, історична конфліктологія, історія приватного життя і повсякдення, історія уявлень й ідей, історія родини та гендерних взаємин тощо).

У випусках, які публікуються з періодичністю два рази на рік, з'ясовується суть окремих важливих дослідницьких проблем. Наприклад, таких як: соціальна стратифікація та соціальна мобільність у ранньомодерній Україні та Європі загалом; місце насильства в соціальній взаємодії різних соціумів та шляхи пошуку ними порозуміння; соціокультурне наповнення феномену конфлікту; особливості сприйняття понять "вірність" та "зрада" різними соціальними групами та верствами в різних історичних умовах і соціокультурних контекстах

тощо. З огляду на те, що журнал розпочав своє існування відносно нещодавно, то змін у його структурі та зовнішньому вигляді не відбувалося [240].

Останній досліджуваний журнал – це «Сіверянський літопис», головним директором якого, на сьогодні, є С. О. Павленко. Засновано науковий часопис наприкінці 1994 року, але перший випуск світ побачив на початку березня 1995 року. Головну роль у становленні журналу відіграло фінансова допомога Чорнобильської АЕС та Чернігівської ОДА. У 1998 році редакційна колегія уклала договір з Ніжинським державним педагогічним університетом імені Миколи Гоголя, який певний проміжок часу допомагав у фінансуванні редакції «Сіверянського літопису». Однак після низки реорганізацій його засновниками стали декілька організацій: Чернігівський державний педагогічний університет ім. Т.Г. Шевченка; Всеукраїнське товариство «Просвіта» імені Тараса Шевченка та Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України. Періодичність виходу видання переважно стабільна, зазвичай складає шість разів на рік [239].

Випуски журналу складаються зі статей присвячених галузям археології, історії, історіографії, літературознавства, мистецтвознавства, філософії, економіки та іншим сферам знань. Читач знайде в ньому цікаві спогади, етнографічні, фольклорні, епістолярні матеріали, персоналії відомих і вже призабутих діячів, уродженців Сіверянського краю, дізнається про вихід нових книг. Публікуються також історичні документи з необхідними науковими коментарями. Редакція часопису надає великого значення висвітленню історії Гетьманщини та приділяє особливу увагу діяльності українських гетьманів.

Метою нашої роботи є структурування та аналіз кількісної парадигми козакознавчих студій на матеріалах публікацій провідних історичних журналів («Українського історичного журналу», «Краєзнавство», «Соціум. Історичний альманах» та «Сіверянський літопис») у період з 1991 по 2021.

Для досягнення поставленої мети необхідно розв'язати наступні **завдання**:

1. охарактеризувати стан джерельної бази та історіографію проблеми з теми дослідження;

2. розкрити концептуальний зміст наукових досліджень на сторінках журналів;

3. дослідити роль концептуально – історичних матеріалів на сторінках УІЖ у формуванні козацької історії;

4. проаналізувати розвиток історичних знань в регіональному журналі «Сіверянський літопис»

5. охарактеризувати мікроісторію та історію повсякдення українського козацтва крізь призму сучасної методології на сторінках журналу «Краєзнавство»

6. актуалізувати міждисциплінарний дискурс соціальної історії українського козацтва на сторінках журналу «Соціум»

7. зробити порівняльний аналіз історичних журналів та сформувані статистичні дані на їх основі.

Об’єктом дослідження є публікації на сторінках історичних журналів: «УІЖ», «Краєзнавство», «Соціум. Альманах соціальної історії» та «Сіверянський літопис».

Предметом дослідження є аналіз процесу формування розвитку наукових досліджень на сторінках журналу.

Хронологічні рамки роботи охоплюють період від становлення незалежності України 1991 р. та формування перших незалежних історичних фахових журналів до 2021 р.

Методологічна основа дослідження. В основу нашого дослідження покладено ряд загальнонаукових принципів: аналіз, синтез та узагальнення. Дані методи дозволяють проаналізувати та об’єднати деякі історіографічні факти які можна віднайти на сторінках журналів. Узагальнити історичний контекст. Також в дослідженні використано спеціально історичні методи такі як: історико-системний, який дає можливість розглядати розвиток історичних журналів беручи за основу зовнішньоекономічні, політичні та інші чинники. Порівняльно-історичний – дозволяє нам порівнювати журнали та статті між собою проводячи

і узагальнюючи інформацію між собою. Історико-ретроспективний надає інструменти для аналізу видозміни історичних студій від 1991 – 2021 рр.

Джерельна база досліджуваної проблеми є досить широкою, однак у своєму дослідженні за основу взято ті джерела на які спиралися автори проаналізованих статей. Її основу становлять літописи козацьких часів, щоденники мандрівників та універсали гетьманів. Серед літописів можна виділити літопис Самовидця [8], Григорія Грабянки [7] й Самійла Величка [9]. Водночас, слід наголосити, що сама назва «літопис» є досить умовною, адже кожен окремо взятий твір є своєрідною композицією, в якій поєднуються характеристики історичних діячів, описи подій — битв, повстань, змов тощо, окремі документи, тлумачення тих чи інших періодів життя України.

Окрему, досить інформативну, групу джерел становлять щоденники іноземних мандрівників, серед них слід виділити записи французького інженера Гійома де Боплана, який подорожуючи територією українських земель видав книгу «Опис України» [2]. Цінність цієї праці в тому, що в ній француз вперше описав український побут, життя простого населення Речі Посполитої та показав козацтво як зразок відродження лицарства на українських землях, повсякчас захоплюючись вправністю козаків, а особливо їх майстерністю у військовій справі. Також слід відзначити щоденники генерального підскарбія Якова Марковича [3] та генерального хорунжого Миколи Ханенка [4].

Вагому роль у вивченні доби козацтва мають універсали українських гетьманів. Як приклад, можна навести «Універсали Івана Мазепи» [10] та «Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича» [11], за допомогою них можна вивчити соціально-економічну та політичну ситуацію в Україні наприкінці XVII – на початку XVIII ст., а також краще зрозуміти рівень державницько-правих ідей української політичної еліти того часу.

Наукова новизна полягає у проведенні аналізу проблематики і змістової частини історико – козацьких досліджень та синтезу діяльності і еволюції козакознавчих студій. Внаслідок чого ми отримуємо можливість простежити

розвиток вітчизняної наукової думки у сфері історії козацтва від розпаду СРСР до наших днів.

Апробація магістерської роботи відбулася шляхом написання статей та участі у наукових конференціях. Автором взято участь у конференції молодих науковців НДУ імені М. Гоголя “Молоді науковці”. – Ніжин, 13 – 22 травня 2021 р. Крім того, з теми магістерської роботи опубліковано наукові статті у регіональних історичних фахових виданнях:

1. Пархітько А.С. Козакознавчі студії на сторінках «Українського історичного журналу» у перше десятиліття незалежності держави України// Вісник студентського наукового товариства: збірник наукових праць студентів. – 2021. – №24. – С. 96.

2. Пархітько А.С. Проблеми історії українського козацтва на сторінках часопису «Краєзнавство» (90-ті рр.– 2020 р.)//Історичний альманах. – 2021. – №14. – С. 54.

Структура роботи зумовлена її метою та завданнями. Вона складається зі вступу, чотирьох розділів, висновків, списку використаних джерел і літератури.

Розділ І. Роль та значення «Українського історичного журналу» у формуванні новітніх концептуальних засад дослідження історії українського козацтва

Часопис УІЖ розпочав своє існування у липні 1954 року та діяв як друкований орган Інституту Історії АН УРСР й Інституту Історії при ЦК КПУ. Спочатку періодичність його виходу була лише два рази на місяць, у 1960-1980-х вона скоротилася до одного разу. Таке явище було викликане суворим контролем з боку партії, внаслідок чого у складі редакційної колегії була проведена чистка. Лише з початком 1990-х років періодичність виходу даного журналу стала 12 номерів на рік, надалі 6 разів на рік.

Будучу єдиним історичним журналом в УРСР його тематика, загалом, була присвячена радянському періоду, соціально-економічній історії та робітничому рухові XIX-XX ст., а період козацької доби був досліджений лише почасти. Лише з проголошення Акту незалежності 24 серпня 1991 р. на сторінках УІЖу з'являється окрема рубрика, присвячена козацтву. Проблематика журналу фокусувалася на базових періодах історії, а також розглядалися проблеми методології, історіографії, джерелознавства, допоміжних історичних дисциплін. За часів існування Радянського союзу велика кількість статей в журналі мали чітку ідеологічну парадигму та рекомендувалися редакцією УІЖ в дусі марксизму-ленінізму при суворому збереженні партійної лінії щодо національної політики в Україні. Однак у часи незалежності така практика зникла і журнал мав свободу друку [241].

Головним редактором журналу на початку його існування був Федір Павлович Шевченко, з того часу очільник цієї посади змінювався ще п'ять разів. Ними були такі науковці як: Кузьма Кіндратович Дубина, Павло Михайлович Калиниченко, Юрій Юрійович Кондуфор, Михайло Васильович Коваль, а з 1995 року і до сьогодні ним став вчений-професор Валерій Андрійович Смолій. Із зміною головного редактора змінився і склад редколегії. Наприклад, на зміну таким вченим як В. М. Волковинський, В. О. Замлинський, О. О. Кучер, О. А. Спірін прийшли нові дослідники, українські історики – В. Ф. Верстюк, С. В.

Віднянській, В. М. Даниленко та ін. Формат журналу ж суттєвих змін не зазнав. Суттєві зміни відбулися у структурі журналу та його оформленні. Якщо раніше у журналі не було групування статей за проблемними рубриками, то з початком 90-х років вони з'явилися. Обкладинка журналу змінилась із кольорів Радянського Союзу в однотонний світлий колір, а потім зеленого відтінку колір й залишалася такою протягом 90-х років. Однак, на початку 2000-х редколегія повернула журналу світлий колір, який залишається таким до сьогодні.

Аналізуючи видання першого року незалежності України було віднайдено п'ять наукових статей, що присвячені саме періоду козаччини. Це праці вчених В. Смолія [165; 166], П. Магочія [103], В. Степанкова [185], В. Щербака [215]. Більшість з них було присвячено добі національно-визвольної війни. Аналіз праць відомого історика В. А. Смолія «Традиції визвольної війни 1648—1654 рр. в антифеодальній боротьбі на Україні (друга половина XVII—XVIII ст.)» [165] та «Українська козацька держава» [166] дозволяє стверджувати, що автор використовує нову джерельну базу. Наприклад, у першому дослідженні вчений проаналізував мало описані події визвольної війни. Він досить всебічно аналізує, як саме традиції визвольної війни вплинули на розвиток антифеодальних рухів на українських землях. Наприклад, Валерій Смолій актуалізував соціальний аспект, без якого концепція розвитку визвольного руху була б однобічною. Він зазначив що, об'єктивною основою розвитку козацького явища у правобережному регіоні та на Лівобережжі були соціальні результати визвольної війни 1648 –1654 рр. Протягом 1648 –1654 рр. рішучого удару було завдано великому феодальному землеволодінню. Так, наприклад, в Клеванському маєтку, який знаходився на Волині, у магната Чарторийського кількість дворів зменшилася з 780 до 386 одиниць [166; С. 17]. Показовою в цьому плані є також динаміка зменшення феодальних власників у межах Київського воєводства з 386 в 1640 р. до 280 одиниць в 1683 р. Тобто, такими джерельними даними автор підводить нас до висновку, що традиції часів визвольної війни мали великий вплив у розвитку антифеодальних рухів на тогочасних українських землях.

У другій своїй праці «Українська козацька держава» [166], доктор історичних наук В. Смолій охарактеризував процес формування української козацької держави, саме від періоду гетьманування Богдана Хмельницького до часу руйнування Запорізької Січі. Також не оминув увагою автор й аналіз політичної діяльності гетьманів, які відіграли важливу роль в історії України. Загалом стаття присвячена подіям у козацькій державі протягом усього періоду її існування.

Протягом 1992 р., другого року незалежності, УЇЖ продовжив публікувати традиційну кількість номерів, однак деякі випуски було згруповано в один примірник. Причиною цьому стало те, що у видавництві журналу виникли проблеми з фінансуванням. З історії козацтва за цей рік було лише чотири статті. У двох з них йде мова про Запорізьку Січ; у третій розглядалися події українського козацтва загалом, а предметом дослідження четвертої є українсько-російські взаємовідносини. Авторами цих статей були О. Л. Олійник [129], В. М. Матях [105], О. І. Гуржій [62], Г. Я. Сергієнко [150].

Дослідниця В. М. Матях у своїй праці «Історія українського козацтва в публікаціях журналу «Киевская старина»» [105] провела дослідження про виникнення козацтва та формування його як окремого прошарку суспільства. Вона дотримувалася думки про те, що одностайної концепції про походження назви «козаки» та території, яку вони займали, немає. У зазначеній статті Валентина Матях наводить аргументи українського історика-археолога Л. Падалки, який стверджував, що ця назва перейшла від татар. Даний термін означав нижчий клас вільного військового стану. Проте, за його ж твердженням, слово «козак» у різних регіональних областях мало своє тлумачення. Таким чином, було відомо два варіанти інтерпретації терміну: перший – це особа, що виконувала військові обов'язки; другий – це особа, що виконувала роль дрібного землевласника. Важливим є той факт, що термін «козак» пішов від українського слова «коза». Однак, більшість науковців з цією думкою не згодні. Тому пошуки найбільш доказової гіпотези назви-терміну продовжуються.

Цікаву статтю написав дослідник історії козацтва Г. Я. Сергієнко «Біля витоків українського козацтва та Запорозької Січі» [150]. У ній автор поставив перед собою завдання: різноманітні джерела, що залучаються в історичних дослідженнях структурувати в єдине ціле, проаналізувати з використанням новітніх методи компаративістики та порівняння джерел. Провівши аналіз джерел, таких як хроніка М. Бельського, твір «Опис України» Гійома Боплана [2] тощо, він дійшов висновку: козаки – це українські переселенці-вихідці та втікачі від економічного визиску, тобто вільні люди, а саме явище датував кінцем XV ст. [150; С. 116].

У 1993-му році журнал УІЖ продовжував потерпати від фінансових труднощів. Тому деякі номери виходили спарено комбінованим друком, як минулого року. Серед опублікованих статей даного року, що мали пряме відношення можна виділити шість розвідок. Авторами цих праць були науковці В. М. Горобець [46], В. А. Смолій та В. М. Ричка [163]. Доволі окремий та об'ємний блок статей написав історик Яковлів Андрій [224-234], присвятивши їх питанню українсько-російських відносин періоду XVII-XVIII століття.

Стаття провідних науковців В. А. Смолія та В. М. Рички «Угоди гетьманського уряду України з Московською державою (1654–1764 рр.) очима правознавця» [163], написана за принципом критичного аналізу матеріалів наукових праць. У ній автори провели комплексний аналіз праці українського історика та правознавця А. І. Яковлева [234]. Однак, початок статті присвячений різноманітній біографії вченого, лише потім автори розкривають зміст його творчої спадщини. Головним об'єктом для аналізу було монографічне дослідження «Українсько-московські договори в XVII-XVIII віках» [234]. Проаналізувавши матеріали роботи, можна стверджувати, що нею автор доводив думку про повноцінність Української держави, що настала внаслідок подій Національно-Визвольної війни XVII ст. Такого твердження, науковець зміг дійти за допомогою ґрунтовного юридичного аналізу документів статті. Тобто, розвідка дає змогу нам зрозуміти цінність книги та постаті в українській історії вченого Андрія Івановича Яковліва.

Опубліковані в 1993 р. статті часопису УІЖ мали цілісний блок, присвячений українсько-московським договорам XVII–XVIII ст. Автором їх був український історик-правник А. Яковлів [224-234]. Свої наукові пошуки він присвятив угодам, що були укладені українською та російською стороною у період XVII-XVIII ст. В них він проаналізував причини укладання, постатейний зміст та наслідки цих договорів. До даного періоду доцільно віднести угоди Богдана Хмельницького та його сина Юрія, а також проекти договорів за гетьманування Івана Виговського. Цінним у дослідженні А. Яковліва є те, що автор всебічно розкриває та порівнює статті зазначених документів.

У 1994-му році редколегія журналу УІЖ здійснило певне реформування його структури, номери журналу починають виходити один раз на два місяці. У цей період було опубліковано не так багато праць з козацької тематики. Насамперед виділимо статтю Віталія Олексійовича Щербака «Джерела формування українського козацтва» [213]. Також редакцією було продовжено друк статей А. Яковліва. Їхня відмінність полягає в тому, що в цих розвідках досліджувалося політична діяльність з російською стороною таких гетьманів як І. Самойловича, І. Скоропадського, І. Брюховецького та Д. Многогрішного.

Стаття професора історичних наук В. О. Щербака «Джерела формування українського козацтва» [213] стала основоположною для розуміння причин формування козацтва. Автор проаналізувавши думки істориків-класиків М. Максимовича, В. Антоновича [16; 18], В. Яворницького [216], М. Грушевського [], В. Голобуцького [41], дослідив суспільні процеси того часу, виявив їхній вплив на основні джерела становлення козацтва, навів значний фактологічний матеріал. Наприклад, автор зазначав на тому, що першими проявами козакування займалися вихідці із міст та містечок. Головною ціллю яких було розвиток ухорництва та надання опору татарській агресії. Однак, вже починаючи з середини XVI ст. до козацьких рядів почали приєднуватися значна кількість бояр, слуг й шляхти польського та українського походження.

В 1995-му році відбулася помітна активізація наукових досліджень козацької доби – разом їх число становить тринадцять статей. Серед основних

розвідок можемо назвати праці відомих дослідників В. А. Смолія [164], В. М. Горобця [54], Т. Г. Таїрової-Яковлевої [192], В. О. Щербака [214]. Але є ряд інших авторів, що написали праці по козацькому періоду та були опубліковані в цьому році.

Однією з важливих аналітичних досліджень стала праця вітчизняного дослідника історії козацтва В. О. Щербака «Запорізька Січ як фактор консолідації українського козацтва до середини XVII ст.» [214]. У ній автор, спирався на історіографічні доробки М. Грушевського [58], М. Голобуцького [41], Д. Яворницького [216] та інших, розкрив причини та місце появи Запорізької Січі. Доволі новаторською частинною у цій статті є всебічний аналіз адміністративної структури Січі, її внутрішньої та зовнішньої політики. У висновках дослідник узагальнив причини виникнення Січі, процес формування демократичних засад суспільно-політичного устрою січовиків. Також вчений дослідив утвердження Січі як форпосту боротьби проти турецько-татарської агресії, центру визвольного руху в Україні. Все це стало важливим фактором консолідації українського козацтва [214; С. 80].

Праця відомого дослідника В. А. Смолія «Богдан Хмельницький: особистість у контексті епохи» [165] стала ще однією науковою спробою аналізу особистості Богдана Хмельницького. У ній автор дослідив політичну діяльність гетьмана, спираючись на авторитетні джерела літопис Самовидця [8], особисті документи Б. Хмельницького [5], а також історіографічні доробки Н. Яковенко [221], С. А. Леп'явка [99] тощо. У висновку до статті автор наголошує на твердженні, що якщо брати до уваги погляди XX ст., то можна прослідкувати не повністю закінчені дії гетьмана та часом не зовсім логічні його дії.

Російська дослідниця Т. Г. Таїрова-Яковлева видрукувала солідну розвідку «Богдан Хмельницький і рядове козацтво» [192], що мала свої наукові особливості. Окрім характеристики політики Б. Хмельницького, загалом, автор аналізує взаємовідносини гетьмана зі своїм військом. Дослідниця стверджувала, що про цілісну гармонію у взаємовідносинах Хмельницького і рядових козаків, особливо наприкінці життєвого шляху гетьмана, говорити не доводиться. На той

час, ті хто привів Богдана Хмельницького до влади, почали замислюватися, як позбавити гетьмана цієї влади. Вчена підводить нас до висновку, що боротьба з рядовим козацтвом, не дала можливість втілити в життя мрію про визволення українських земель від польської шляхти. Водночас непримиренна позиція цих козаків задавала Хмельницькому та його наступникам ідею зберегти Гетьманщину [192; С. 65].

В 1996 році було видано 6 номерів журналу УІЖ. При цьому 2 статті у 6 номерах було присвячено козацько-гетьманському періоду. Концептуальну працю написав вчений-історик Григорій Якович Сергієнко «Правобережна Україна: відродження козацької державності й визвольний рух проти панування Речі Посполитої (80–90-ті рр. XVII – початок XVIII ст.)» [151]. Автор зосередив увагу на аналізі діяльності правобережного козацтва у визвольному русі за українську державність. У статті зазначаються причини та основні події звільнення українських земель від панування Речі Посполитої. Науковий діяч Г. Я. Сергієнко переконливо констатував у висновках, що визвольна боротьба козацтва мала реальні та схвальні результати. Завдяки мудрій діяльності гетьмана Івана Мазепи у 1704 р. відбулося історичне возз'єднання Правобережної України з Лівобережною під протекторатом Російської імперії. Але головне – це зародження ідеї визволення України з-під царського деспотизму.

Праця дослідника повсякдення козацтва С. Венгрженовського «Свадьба Тимоша Хмельницького» [32], була присвячена не традиційній військовій чи політичній історії козацтва. В ній реконструйовано весільні традиції того часу. Особливістю статті є спроба автора порівняти українські та турецькі весільно-шлюбні традиції. Наведемо фрагмент з праці про весільні звичаї того часу: «Опять заиграла турецкая музыка; стали стрелять из гармат и пить за здоровье Хмельницкого и за счастье новобрачных. Тимош послал за своей музыкой: органистом, тремя скрипачами и пузанистом, и только теперь немного разошелся. Музыканты стали играть ему по-польски, а он приказал своим

казакам «идти в танец»...» [32; С. 36]. Дана розвідка містить етнографічний матеріал, характеризує традиційну культуру козацької еліти та рядових козаків.

Наступні 1997 – 1999 роки продовжували рубрику часопису присвячену козацтву. Статті видавалися не стабільно. В залежності від року їхня кількість могла збільшуватися або зменшуватися. Даний факт можна пояснити як змінами складу редакційної колегії журналу, так і впливом економічної ситуації в країні та політичними обставинами.

У 1997 р. варто виокремити цікаву статтю члена наукової ради журналу УІЖ – Валерія Степановича Степанкова «Українська революція 1648-1676 рр. у контексті європейського революційного руху XVI-XVII ст.: спроба порівняльного аналізу» [188]. Її основний зміст полягає у тому, що автор спробував навести паралелі між національно-визвольною війною в Україні та революційними рухами в європейських країнах. Такий компаративістський аналіз подій автор зміг зробити на ґрунті солідної історіографічної бази, до якої належали праці Д. Наливайка [122], В. Смоля [169], Я. Дашкевича [67], В. Голобуцького [41], О. Крижанівського тощо. У статті вчений В. Степанков узагальнив історичне значення визвольної війни для українського народу. Автор зазначає, що Українська революція 1648—1676 рр., попри свої відмінності, типологічно належить до одного ряду з європейськими революціями XVI—XVII ст. Вона, як глобальне явище, становила важливу складову ланку процесу зародження й утвердження на європейському континенті нових суспільних відносин, нової цивілізації.

У 1998 р. можемо виявити певну тенденцію зменшення уваги питання вивчення національно-визвольної війни та актуалізації дослідження періоду кін. XVII – поч. XVIII ст. Вказаний хронологічний час має важливе значення для вивчення історії розвитку державотворчих процесів на території України. Розглянемо працю українського історика та краєзнавця В'ячеслава Станіславського «Політичні відносини Запорозької Січі й Кримського ханства напередодні Полтавської битви» [182]. Автор дослідив політичну ситуацію на початку Полтавської битви. Проаналізувавши історіографічну літературу з даної

теми, вчений систематизував її матеріал у своїй статті; зазначив найбільш дискусійні проблеми та сформулював важливі висновки. По-перше, одним з вагомих факторів який вплинув на рішення низового війська перейти на сторону Карла XII та Івана Мазепи – це була політична позиція кримського ханства. По-друге, як нам відомо, Запорізька Січ та Бахчисарай готували напад на Російську імперію, тому вони прагнули успішного об'єднання з шведською, польською та частиною української гетьманської армії. Адже, такий хід подій мав принести успіх. По-третє, найбільшою перешкодою кримсько-татарського керівництва була нерішучість у діях турецького уряду, який не наважився здійснити виступ проти татарської орди на боці шведів. Отже, вчений В. В. Станіславський виявив і проаналізував фактори, які вплинули на взаємовідносини Запорізької Січі та Кримського ханства напередодні Полтавської битви [182; С. 85].

Наступною працею 1998 року стала розвідка «Збройні сили України від останньої третини XVII ст. до кінця XVIII ст.» [189], автором якої був воєнний історик І. С. Стороженко. На основі праць Я. Р. Дашкевича [67], Г. А. Разина, Л. Л. Скальковського, О. М. Анаповича [18] та інших. Іваном Сергійовичем було проведено аналіз структури українських збройних сил від останньої третини XVII - до кінця XVIII ст. Засадничим положенням даної статті стали твердження, що українська військова система відходить від схеми «держава – військо». Аргументом цьому є те, що у сусідніх народів армії породжувалися державними структурами як інструмент зовнішньої політики, а в Україні, навпаки, організоване у військову силу козацтво створило власні державні інститути з метою максимальної мобілізації сил народу для свого визволення. Побудова державних структур на базі таких військових одиниць, як полк і сотня, привела до створення полково-сотенного ладу, котрий не мав аналогій серед ближніх і віддалених сусідів України XVII – XVIII ст. [189; С. 89-90]. Основна ідея автора даної статті полягала в тому, що саме цей полково-сотенний устрій заклав ґрунт для створення незалежної і суверенної держави – України.

У 1999 р. на сторінках журналу УІЖ актуальний такий напрямок досліджень, як зовнішня політика козацько-гетьманської держави. Характерною

особливістю кінця 1990-х років – є ідейне визначення зовнішнього спрямування політичного погляду України. Саме тому ми можемо стверджувати, що питання дослідження зовнішньої політики козацького часу було актуальним і стояло на часі. Для прикладу: вже згаданий історик В. В. Станіславський у своїй науковій статті «Політичні відносини Запорозької Січі з Річчю Посполитою та Правобережною Україною в 1686-1699 рр.» [181] ставив перед собою завдання провести аналіз політичної діяльності Запорізької Січі з Річчю Посполитою та Правобережною Україною. У своїй розвідці автор описав всю політику, яка проводилася між цими сторонами. У ході дослідження, В. В. Станіславський використовував численні архівні матеріали та праці В. Заруби [82], Н. Костомарова [91], С. Величка [9], та ін. Висновком до роботи, автор зазначає, що Січ бачила у взаємовідносинах з Польщею силу, яка могла допомогти у протистоянні Російському уряду. Такий крок був потрібний для зупинення просування російського війська на Південь, що було загрозою для Криму та низового війська. У свою чергу, Варшава мала у своїх планах надати підтримку, для підтримки взаємин із Січчю. Однак, головне для неї – це використати низове військо, за не велику платню, для захисту своїх південно-східних кордонів та скористатися їхньою допомогою у колонізаційних процесах на Правобережжі. Останні, через постійні зв'язки з Січчю, також мали гарні з ними стосунки. Та й взагалі правобережні та запорозькі козаки зберігали свою спільноту та вірили в ідею об'єднання українських земель в одне ціле.

Праця історика-медієвіста Андрія Гурбика «Виникнення Запорозької Січі (хронологічний та територіальний аспекти проблеми)» [60] досить добре розкриває назву статті. Автор широко використав сучасну історіографічну базу праць Д. Яворницького [218], В. Голобуцького [41], Н. Яковенко [220; 221] та ін. Однак, особливістю дослідження є використання матеріалів із польських архівів і бібліотек. Провів аналіз джерел хроніки М. Бельського, архівних справ, щоденника Еріха Лясота та ін. На основі проведеного дослідження історик надав нам інформацію, де і коли виникла перша Січ, як військово-політична організація. Висновком до статті, історик А. О. Гурбик, наголошував, що від

моменту виникнення козацтва та Запорозької Січі, вони припинили бути об'єктом та стали суб'єктом історичного процесу. Іншими словами, з того моменту вони не тільки зазнавали впливів від українського суспільства, алей самі почали впливати на навколишній світ.

Цікаву працю, яка торкалася теми гетьманського правління написав радянський та український історик-публіцист Леонід Григорович Мельник «Правління гетьманського уряду (1733-1735 рр.)» [108]. У статті автор на основі архівних матеріалів та деяких історіографічних праць вчених, таких як С. Соловйов та Ф. Матушевський, зробив аналіз правління гетьманату за певний хронологічний період. Розвідка дає нам змогу усвідомити політичні події, що відбувалися у той час. Наприклад, Л. Мельник зазначає, що 1733-1735 рр. – це часи «Біронівщини», у які уряд царизму доклав чимало зусиль для обмеження автономії України та поставив її управління під свій контроль. Але при цьому, слід додати, що уряд царині Анни Іванівни усвідомлював що робить ризиковані кроки у своїх політичних діях, але розраховував, що вони не загрожуватимуть позиціям царизму стосовно Гетьманщини. Тобто, робота має пізнавальний характер для вивчення періоду правління гетьманського уряду [108; С. 87].

За 2000-й рік, по козацькі тематиці, друком вийшло дві наукові статті, які взаємопов'язані між собою. Якщо точніше, то друга стаття є продовженням першої. Її авторство належить історик В. М. Горобцю та має назву «Українська зовнішня політика після Переяслава: стратегічні цілі та тактичні відступи другої половини 1655 р.» [51; 52].

Головна мета статті – це за допомогою архівних джерел, як вітчизняних так й іноземних, та ряду історіографічних праць розкрити політичні дії гетьманського уряду в 1655 році. Проаналізувавши хід подій тих часів, автор прийшов до висновку, що гетьманська верхівка ставила перед собою програму максимум. Для її вдалого втілення слід було розцінювати плани Богдана Хмельницького щодо створення альянсу європейських держав проти турецької сторони. Саме такий хід подій, на думку історика, забезпечив би міжнародне

визнання Української держави та захист її внутрішніх справ від втручання інших держав [52; С. 22].

Наступного року на сторінках часопису УІЖ, з козацької тематики, нараховується така ж кількість робіт як й попереднього. До їх числа входять розвідки відомих істориків Ю. А. Мицика «Невідомі листи керівників Національно-визвольної війни українського народу 1648-1658 рр.» [111] та А. Л. Сокульського «З історії судноплавства в Україні: козацька «чайка»» [176].

У першому номері журналу за 2001-й рік опубліковано наукову розвідку науковця Юрія Мицика «Невідомі листи керівників Національно-визвольної війни українського народу 1648-1658 рр.» [111]. Головна мета роботи розкрити зміст нововиявлених документів за період Національно-визвольної війни. Джерельна база роботи, відповідно, і будуть віднайдені невідомі листи. Наприклад, такі як: «Лист наказного чернігівського полковника П. Забіли до гомельського підстарости», «Лист чернігівського полковника М. Небаби до гомельського підстарости», «Витяг з листа генерального писаря Війська Запорозького І. Виговського до київського воєводи А. Киселя» та інші. Цінність праці в тому, що згадані документи раніше не були досліджені іншими вченими. Однак головне, що своїм змістом вони проливають світло на деякі події Національно-визвольної війни.

Важливе дослідження провів вчений-історик Арнольд Леонідович Сокульський «З історії судноплавства в Україні: козацька «чайка»» [176]. Піднята тематика є рідкістю на сторінках «Українського історичного журналу», що робить розвідку більш ціннішою. Автор як джерельну базу використовує свідчення Е. Лясоти, К. Крюйса [6], Г. де Боплана [2], а також польські хроніки. Серед історіографічних праць у статті досить часто використовується праця Д. Яворницького «Історія Запорозьких козаків» [218]. Таким чином, своїм дослідженням автор, на прикладі, віднайденого козацького судна розкрив основні його характеристики (архітектуру, кормову частину, характер корпусу, особливості кованого обладнання, рештки озброєння та ін.). Присутнє і порівняння козацької «чайки» із суднами інших держав. Наприклад, наведемо

опис норвезького корабля: «Гарне і струнке за конструкцією судно, що з'являється у норманів в IX ст., мало довжину 24 м, ширину – 5,1 м, довжину гребного весла – 5,5 м, з піднятими на кормі і носі лініями бортів; мало парусне озброєння з одного рейкового вітрила» [176; С. 24]. Тоді як українське судно, джерело описує у двох типах з довжиною у 60 і 45 футів. Однак, його ширина й глибини однакова 12 футів та кількістю весел 10-12.

У 2002 році друком вийшла праця дослідника історії України доби козацтва Юрія Андрійовича Мицика «З нових джерел до історії повстання 1591-1596 рр.» [110], у якій автор зазначав, що з часів Другої світової війни світ не бачив вагомих історичних досліджень присвячених темі повстання. Виділяючи лише праці українського історика М. Антоновича [18] та С. Леп'явка [99], але монографія останнього опублікувалися лише протягом минулого десятиріччя. Таким чином, перед науковим світом поставало завдання нових досліджень з даної тематики, чим і зайнявся Юрій Мицик. Маючи досвід праці в польських архівах історика вдалося віднайти листи, які ще не були дослідженні. За допомогою цих листів ми можемо дізнатися нову інформацію історії повстання, зокрема про похід С. Наливайка на Білорусь 1595-1596 рр. Слід відзначити, що всі віднайдені листи додані до зазначеної роботи вченого.

Протягом 2003-го року на сторінках журналу з теми козацтва було опубліковано шість статей. Цього року дослідженням цієї теми займалися Т. Чухліб [209], Т. Г. Таїрова-Яковлева [193], Л. Маркітан [104] і В. Матях [106]. Більшість праць присвячена проблематиці відновлення української державності.

Інформативний цикл робіт, що складається з трьох статей, написав доктор історичних наук Тарас Чухліб. Роботи мають одну загальну назву – це «Переяславська угода 1654 р. у контексті міжнародного утвердження ранньомодерної Української держави, причини, укладення, наслідки» [209], але тематика кожної з них різна. Використовуючи матеріали останніх наукових розвідок В. Щербака, С. Леп'явка [99], П. Саса, В. Брехуненка, Н. Яковенко [220] та інших, автор дійшов висновку, що українська революція у 1648-1676 рр., та переяславсько-московські домовленості 1654 року, спричинили історичну зміну

міжнародних сил. Вони були причиною послаблення геополітичної могутності Речі Посполитої та Кримського ханату, відбили загарбницькі дії Османської імперії та зміцнили політичну роль Московської держави, що розпочала свою експансію на захід. Тобто проаналізовані статті дають нам розуміння того, що українська революція та Переяславська угода, зокрема, мала великий вплив на розвиток подій у XVII-XVIII ст., а саме на розвиток подій на сході європейського континенту.

Важливе історичне дослідження у другому номері журналу УІЖ опублікувала, російська вчена та спеціаліст з історії України ранньомодерної доби, Т. Г. Таїрова-Яковлева «Кримсько-турецький фактор у політиці гетьманів України у 60-ті рр. XVIII ст.» [193]. Звернувшись до поглядів таких вчених як: З. Вуйчук, Л. Подхородецький, М. Пасічник, В. Газін та інших істориків, вчена провела власне дослідження. У якому акцентувала увагу на ставленні кримського ханства до української сторони, коли виникла ідея кримського протекторату, вплив турецько-татарського генезису і т.д. Дослідниця навела чимало фактів про відношення татар до Гетьманщини, ось одне з них наведене В. Газіном: «Вже з початку 60-х років XVII ст. Крим... починає проявляти неабияку активність з метою вирішення «українського питання» на свою користь» [193; С. 17]. Підсумовуючи всю наведену інформацію у статті, можемо стверджувати, що цим дослідженням російська вчена Т. Г. Яковлева мала намір показати, що союз з татарами був єдиним логічним виходом для козацьких гетьманів, на фоні невдоволення політикою польського короля в Україні та російського царя.

Наукову історіографічну розвідку з дослідження питання українсько-російських відносин, опублікувала у 2004-му році дослідниця політичних відносин Валентина Матях «Українсько-російські відносини другої половини XVII-XVIII ст. (стан дослідження проблеми у вітчизняній історіографії)» [107]. За основу розвідки взято праці В. Горобця [48], М. Костомарова [91], В. Голобуцького [41], В. Дядиченка, І. Крип'якевича [95], М. Ткача, Ф. Шевченка та інших істориків. За допомогою них порівнювалися погляди вчених-істориків

з того чи іншого питання українсько-російських відносин. Однак головна цінність їхніх робіт, як зазначає автор, полягає в тому, що вони не дивлячись на ідеологічні тиски змогли підняти важливі пласти з історії Національно-визвольної війни українського народу та виступити на захист тези про існування в той час на українських теренах національного державного організму.

Протягом 2005-го року статей, які відповідають тематиці мого магістерського дослідження, нараховується три. Перша з них, автором якої є кандидат історичних наук А. Г. Бульвінський, має назву «Дипломатичні зносини України в період гетьманування Івана Виговського (серпень 1657-серпень 1659 рр.)» [28]. Головна мета статті, за допомогою низки історіографічних та джерельних матеріалів, описати дипломатичні зносини України з іноземними державами в період Гетьманування Івана Виговського. Однак, головний мінус проаналізованих джерел розвідки, що наявна інформація не завжди є повною, адже є ситуації у яких зазначається про прибуття послання, але не розповідається мета місії. Однак загалом, дослідження демонструє нам Україну з двох сторін: з одного – це країна, яка проводила власну активну зовнішню політику, а з іншого - була об'єктом для уваги європейських та азійських держав. Таким чином, вчений-історик Андрій Бульвінський, через інформацію про обмін посольствами, хотів сформулювати певний погляд на зовнішні зносини України за гетьманування І. Виговського [28; С. 134].

Другою є стаття професора Віктора Миколайовича Горобця «Зовнішня політика Гетьманату другої половини 50-х рр. XVII ст. впливи суспільно-політичного протистояння в Україні та трансформацій регіональних геополітичних процесів» [54]. Даним дослідженням автор прослідкував зміну характеру у політичних діях української сторони на зламі 1657-1658 рр., адже це час обмеження суверенітету Гетьманату московським керівництвом. Наслідком чого, уряд Івана Виговського зробив спроби відновити союзницькі відносини з Кримським ханством, а згодом і з Річчю Посполитою. Тому проаналізувавши історіографічні праці М. Грушевського [58], В. Смолія [168; 169], Я. Качмарчика, В. Степанкова [187], І. Крип'якевича [95] та інших, а також джерельні матеріали

архівних справ з даної теми, автор підсумував ситуацію Гетьманату того періоду. Тобто, суть зовнішньої політики гетьманського уряду полягала у невдалій спробі об'єднання з Річчю Посполитою, що призвело до зростання промосковських поглядів у Війську Запорозькому, які незабаром диктували свої права Гетьманату Івана Виговського. Саме тому ця історична розвідка є цікавою для дослідження політичної діяльності українського керівництва другої половини XVII ст.

Третьою, заключною статтею у 2005-му році є дослідження Т. В. Чухліба «Особливості зовнішньої політики І. Самойловича та проблема міжнародного становища Українського гетьманату в 1672-1686 рр.» [208]. Розвідка проливає нам світло на політичні погляди І. Самойловича, які розходилися з прагненням московської сторони налагодити мирні відносини з Річчю Посполитою. Однак автор подає інформацію, яка висвітлює гетьмана як борця за незалежність. Адже не дивлячись на несприятливу міжнародну ситуацію навколо української території, він до останніх днів свого правління вірив у об'єднання двох частин Українського гетьманату. Підтвердженням цьому автор наводить чимало фактів із джерельних матеріалів (літопис С. Величка [9]), а також думок інших вчених-істориків (А. Яковліва [234], Є. Черняка [202], В. Заруби [82] та ін.), які займалися дослідженням цієї теми. Тому слід віддати належне Т. Чухлібу, який зумів проаналізувати та узагальнити наявну історіографічну та джерельну базу по даній темі.

Науково виважену та підкріплену джерельним фактажем статтю у 2006-му році, присвячену маловідомому складнику гетьманського війська – жолдатських команд, написав дослідник військово-політичної історії Олексій Григорович Сокирко «Жолдатські формування в Гетьманщині 1669-1765 рр.» [174]. У ній автор розкриває основні відомості про їх соціальний та службовий статус, соціальне походження, майновий стан і умови служби. Але головне те, що він вводить до наукового обігу поняття «жолдатські формування» та дає йому пояснення. Також використавши архівні матеріали та історіографічні праці автор описує недоліки та переваги жолдатських службовців. Прикладом є інформація

з доповіді П. Полуботка про зміст жолдатської служби: «за прежде бывших гетманов опроч частных служителей их гетманских были в услугах дому их же жолдаки на стороне мешкающие, которые ежемесячно приездачи переменою в дворе гетманском варту отбывали и до всяких недалеких посылок тут же в городе или в самом дворе одправуемых употребляемы были вместо жолнеров» [174; С. 73].

Таким чином, у роботі автор описав історію жолдатських формувань, але через те, що вони не брали участі у військових діях, то опису підлягає процес виникнення й еволюціонування їх як дрібної військово-служивої групи Гетьманщини, що робить цінність розвідки ще більшою.

Протягом 2007-го року статей на тематику козакознавчих студій було опубліковано дві одиниці. Це наукові доробки Т. В. Чухліба «Гетьманування Петра Дорошенка: причини «вірності» та «зради» королю, султану й царю (1665-1676 рр.)» [204], О. В. Яся «Історія як сюжет. Представлення образу Богдана Хмельницького в однойменній монографії М. І. Костомарова» [237]. Розглянемо дослідження, відомого науковця та директора науково-дослідного інституту козацтва, Тараса Васильовича Чухліба «Гетьманування Петра Дорошенка: причини «вірності» та «зради» королю, султану й царю (1665-1676 рр.)» [204]. У своєму дослідженні історик за хронологічні межі взяв 1665-1676 роки та ставить за мету дослідити зовнішню політику Українського гетьманства протягом цього часу. Точніше, основна увага була приділена гетьмануванню Петра Дорошенка, а точніше політиці полівасалітетності між королем, царем і султаном. Робота побудована на матеріалах історіографічних досліджень вчених Д. Дорошенка [75], В. Степанкова [187], В. Смолія [166; 169], М. Крикуна та ін. Головна думка історика полягає в тому, що політика паралельної підлеглості двом (з 1668 р.), а потім – і трьом (з 1675 р.) монархам зазнала повного провалу. Головною причиною цього були не тільки спроби сторін інкорпорувати гетьманство української держави, але й діяльність самого Петра Дорошенка. Адже, він хоч робив намагання сконсолідувати український соціум тих часів навколо ідеї удільності козацької держави, але спроби виявилися марними. Тобто, за час

свого правління гетьману П. Дорошенку так і не вдалося об'єднати дві частини Українського гетьманства. Причиною цьому було як внутрішньополітична ситуація в Україні, так й позиція монархічних дворів регіону, які не хотіли поступатися новими територіями [204; С. 37]. Таким чином, розвідка висвітлює через призму гетьманування Петра Дорошенка складні відносини Української держави з Річчю Посполитою, Османською імперією та Московською державою.

Цікавою історичною розвідкою є стаття вченого Олексія Яся «Історія як сюжет. Представлення образу Богдана Хмельницького в однойменній монографії М. І. Костомарова» [237]. Ця робота була створена на основі ґрунтовної джерельної бази (праці В. А. Смолія, Ю. А. Пінчук, В. Антонович та ін.) та з метою історіографічного огляду монографії Миколи Костомарова «Богдан Хмельницький». Однак, на початку роботи є короткі біографічні дані відомого історика, публіциста, письменника, критика, поета та історіографа Миколи Івановича Костомарова. Після чого розкривається зміст основних стратегій аналізу минулого з поглядів автора. Однак, не оминув вчений О. Ясь і пояснень феноменальної популярності монографічних праць Костомарова серед наукового кола, до числа яких і входила аналізована робота. Сам Микола Іванович видав цю роботу, насамперед, не для наукового кола, а для читацької публіки загалом. Саме тому, вона користується великою увагою серед науковців, які до цього часу звертаються до згадуваної монографії при аналізі Хмельниччини та дослідженні постаті Б. Хмельницького.

За 2008-й рік на сторінках часопису УІЖ, по тематиці мого магістерського дослідження, було проаналізовано дві наукові роботи відомих, серед наукового кола, істориків: Т. Г. Таїрової-Яковлевої «До питання про повсякденне життя представниць козацько-старшинських родин початку XVIII ст.» [194] та Т. В. Чухліб «Гадяцька угода та ідея її відновлення в українсько-польських відносинах другої половини XVII ст.» [203].

Важливе історичне дослідження провела Татьяна Геннадіївна Таїрова-Яковлева «До питання про повсякденне життя представниць козацько-старшинських родин початку XVIII ст.» [194], у якому аналізуються унікальні

документа жіночого листування з Російського державного архіву, за допомогою яких можна сформувати портрет тогочасної жінки. З огляду на те, що в історичній науці існує мало свідчень про повсякденне життя жіночої частини населення Гетьманщини, віднайдені дослідницею документи відкривають перед нами чимало нових подробиць й робить їх надзвичайно цінними.

Не можна оминати увагою історичне дослідження, професора історичних наук, Тараса Васильовича Чухліба «Гадяцька угода та ідея її відновлення в українсько-польських відносинах другої половини XVII ст.» [203]. Оpubлікована вона була з нагоди 350-річчя укладання договору. Через досить велику історіографічну та джерельну базу (М. Грушевський [58], В. Горобець [45], Т. Таїрова-Яковлева [193], Ю. Мицик [119] та ряду архівних справ) дослідження вийшло великим за обсягом. Головна мета роботи – це розкрити зміст українсько-польських взаємовідносин у другій половині XVII ст., однак більша увага приділяється Гадяцькій угоді 1658 року. Тобто на сторінках праці наводилися причини укладання, перебіг подій та можливі варіанти її відновлення між Гетьманщиною та Коронаю Польською. Таким чином, проаналізований науковий доробок вченого можна відносити до описової праці, але важливою за своїм змістом.

Важливу роль у вивченні історії козацької неурядової старшини відіграли «сказки». Взятася їх досліджувати, як джерело вивчення козакознавчих студій, відома вчена Ірина Кривошея. Матеріали проведеної роботи вчена опублікувала у своїй статті ««Сказки» козацької неурядової старшини Гетьманщини як історичне джерело» [93], яка стала доступною у 2009-му році на сторінках «Українського історичного журналу». У ній розглядаються різні види «сказок», перші прояви якої прослідковуються на середину 1720-х років. Провівши аналіз фондів Центрального державного архіву України в м. Києві, дослідниця зазначала, що існувало два основних види – це автобіографічні, на зміну яким прийшли послужні списки та «сказки»-звіти. Авторами творів могли бути різні категорії населення Гетьманщини: колодники, канцеляристи, міщани, селяни, козаки, неурядова старшина та ін. Авторство й зміст, в більшості випадків,

залежало від час написання «сказки». Таким чином своє розвідкою вчена доводила, що «сказки» є важливим джерелом із історії козацтва і цим самим мають свою цінність.

У 2010-му році з історії козацтва було опубліковано дві роботи. Розглядаючи період козацтва не можна оминати увагою тему Люблінської унії, поворотного пункту в історії України. Стосовно даної проблематики вартою уваги є стаття дослідниці історії Речі Посполитої Наталії Білоус «Люблінська унія 1569 р.: історіографічні погляди та інтерпретації (до 440-річчя Люблінської унії)» [22]. В даній праці дослідниця взяла до уваги процес об'єднання двох сусідніх держав, а точніше погляди на нього відомих польських та українських істориків. Проаналізувавши роздуми таких вчених А. Стемпніка, Д. Михалюка, Є. Сінкевича, М. Грушевського [58], Д. Дорошенка [75], В. Горобця [54], Л. Зашкільняка та інших, вчена спираючись на них, описала перебіг головних подій, що були передумовою підписання документа та його наслідки. У підсумку Н. Білоус зазначила, що наслідки унії 1569 р. для кожного з народів Речі Посполитої були різними. Однак, головне – це те, що не дивлячись на її переваги та недоліки, вона мала велике історичне значення.

Другою, не менш важливою, а навіть чимось схожою на попередню, є робота дослідника історії українського козацтва Петра Михайловича Саса «Чисельність запорозького війська у Хотинській битві 1621 р.» [149]. Розглядаючи період козацтва не можна оминати увагою тему Хотинської битви, а особливо проблематику чисельності у ній запорозького війська. Дана робота є саме такою, що зачіпає це питання. У ній проаналізовано різні історіографічні версії та відомості з відповідних джерел, до яких входять декілька козацьких компутів. Таким чином, при аналізі досліджень О. Гуржія, В. Корнієнка, В. Щербака, Ю. Мицика, А. Беджицького та Я. Качмарика вчений-історик П. Сас підсумував наявну інформацію та вивів свою версію. Згідно нею чисельність запорозьких козаків у битві під Хотиним сягала 44 100 осіб. Його думку підтверджують і деякі щоденники Хотинської війни, у яких автори не намагалися звеличувати бойові заслуги коронного війська [149; С. 33].

У 2011-му році з нагоди 390-ї річниці битви поблизу Хотина активізувалися дослідження по цій тематиці, не винятком став «Український історичний журнал». На його сторінках по даній тематиці було опубліковано дві статті, авторами яких є науковці-історики з військової історії українського козацтва, Віктор Васильович Страшко та Лідія Андріївна Сухих «Хотинська війна 1621 р. за актовими книгами ЦДІАК України» [190], а також Петра Саса «Артилерія у Хотинській битві 1621 р.» [148].

Актуальною роботою, побудованою на матеріалах Центрального державного історичного архіву України (м. Київ), є історична розвідка В. Страшко та Л. Сухих «Хотинська війна 1621 р. за актовими книгами ЦДІАК України» [190]. У ній автори, суспільними зусиллями, описали основні етапи Хотинської війни. Однак, основну увагу акцентували на території Волині, а саме участі місцевої шляхти, яка входила до складу Волинського воєводства, у бойових діях. Також підіймалося питання оголошення Туреччиною війни Речі Посполитій восени 1620 року та початку посполитого рушення. Тобто, розкривши зміст наявних архівних матеріалів, вченим-історикам вдалося довести, що татарський напад 1621 року та їхні дії поза Хотином, мали місце в українській історії. Однак, вони були не чим іншим, як частиною плану бойових дій.

Цікавою як для фахових істориків так і звичайних читачів є стаття П. М. Саса «Артилерія у Хотинській битві 1621 р.» [148]. Вона відноситься більше до військової історії, тому несе в собі особливу цінність. За мету автор поставив перед собою, використовуючи джерела, що проливають світло на перебіг подій Хотинської битви, докладно розповісти про застосування артилерії в ході битви. Якщо точніше, то описати технічні характеристики гармат, тактики їх використання. Слід відзначити, що описується артилерія не тільки запорозького війська, але й османської та польсько-литовської армії. Для кращого уявлення тогочасних гармат можна навести уривок опису із праці Петра Саса: «У артилерійській справі використовувалося кілька типів снарядів: суцільноліті чавунні ядра, гранати з різними видами запальників, а також картеч.

Скорострільність гармат залишалася порівняно невисокою, важчі з них могли зробити 50–80 пострілів на добу, а легші – близько 100» [148; С. 25]. Підсумовуючи матеріали статті, вчений зробив висновок щодо результативності використання артилерії у ході війни. У якому вказав на могутність артилерійських гармат у Хотинській битві 1621 року, але відмітив їхню малу ефективність.

Протягом 2012-го року історичних розвідок присвячених темі українського козацтва налічується три одиниці. Це роботи таких науковців як: Євгена Миколайовича Луняка «Юрій Хмельницький у свідченнях французьких дипломатів другої половини XVII ст.» [102], Олексія Григоровича Сокирко «Артилерія козацької держави: створення, розвиток, внутрішня організація (1648–1781 рр.)» [173] та Тат'яни Геннадіївни Таїрової-Яковлевої «До питання про історичні й територіальні уявлення козацької старшини наприкінці XVII ст.» [193].

Інформативне дослідження постаті Юрія Хмельницького зробив, доктор історичних наук та професор Ніжинського державного університету ім. М. В. Гоголя, Є. М. Луняк у науковій статті «Юрій Хмельницький у свідченнях французьких дипломатів другої половини XVII ст.» [102]. Досліджуючи питання розвідки автор використовував наукові праці Ю. Мицика [117], В. Смолія й В. Степанкова [187], Т. Чухліба [207], Є. Літвіненко [100] та ін. Головним завданням, яке поставив перед собою історик, є проаналізувати свідчення французьких джерел про Ю. Хмельницького. Серед згаданих джерел важливе місце посідають тогочасні дипломатичні звіти, реляції, мемуари.

Найбільшу цікавість серед французьких свідчень мають повідомлення секретаря французького посольства у Стамбулі у 1670-1685 роках де ла Круа. Він наводить раніше маловідомі подробиці перебування Юрія Хмельницького у турецькому полоні та хід подій які до цього призвели. Подібних джерельних даних на сторінках наукової праці наведено декілька, але саме вони проливають додаткове світло на біографічні дані Ю. Хмельницького. Однак, все ж таки, його постать буде залишатися об'єктом для подальших наукових досліджень.

Наступна розвідка має військову тематику, автором якої є відомий вже нам історик, Олексій Сокирко «Артилерія козацької держави: створення, розвиток, внутрішня організація (1648–1781 рр.)» [173]. Однак, ознака яка відрізняє цю розвідку від попередньої – це те, що досліджується суто артилерія козацької держави. Слід відзначити, що літератури з історії козацької артилерії як роду військ, порівняно невелика, але автор відібрав найбільш відповідну. Серед них можна виділити роботи В. Дядиченка, О. Апановича [16; 18], І. Крип'якевича [95], В. Сергійчука, В. Сидоренко, В. Палієнко, Б. Фролова та джерельні матеріали. Так, за допомогою розвідок названих авторів, О. Сокирко реконструював модель функціонування гарматного відомства, його організацію та структуру. Тобто, стаття є важливою у дослідженні військової історії козацького війська.

Цього ж року, побачила світ наукова стаття дослідниці історії козацтва, Т. Г. Таїрова-Яковлева «До питання про історичні й територіальні уявлення козацької старшини наприкінці XVII ст.» [193], яка внесла свій вагомий науковий внесок до журналу УІЖ. Основою джерельної бази були документи польської місії В. Кочубея і, звісно ж, певна кількість історіографічних праць. Головний зміст роботи – це простежити процес розширення козацьких територій, використовуючи для цього історичні хроніки та документи. У статті зазначалося, що таких випадків було чимало і вони не вважалися проявом невігластва. Навпаки, суперечливі прикордонні питання при укладенні міждержавних договорів (у цьому випадку – між Річчю Посполитою та Московською державою) нерідко вирішувалися «межевими суддями», котрі виносили рішення щодо проведення кордону саме на підставі доказів давньої належності територій [193; С. 70]. Таким чином, розвідка дає можливість більш детально зрозуміти менталітет козацької старшини та їхнє уявлення про справжню історичну належність українських територій.

Зовсім мало статей, на предмет козакознавчих студій, у журналі «УІЖ» вийшло протягом 2013-го року, а точніше лише одна. Це дослідження політичного судочинства Гетьманщини XVII-XVIII ст. У історичній розвідці

вченого Андрія Марковича Бовгирі «Доноси у суспільно-політичному житті Гетьманщини XVII-XVIII ст.» [26], взято за увагу таке явище, як доноси серед козацького суспільства. Головна мета дослідження проаналізувати їх вплив на соціально-політичне життя козацької держави. Під час аналізу наявної літературної та джерельної бази, особлива увага приділялася таким моментам, як зміст та мотиви доносів. Своїми висновками, Андрій Бовгиря розглядав донос, як морально-етнічну категорію для дослідження історії повсякдення Гетьманщини. Автор зазначав, що вони виступають як інструмент для контролю держави над суспільством. Однак, головне те, що зазначене явище мало суттєвий вплив на формування ментальності українського народу впродовж наступних років [26; С. 75].

Одну з важливих статей, на нашу думку, з проблематики політичного устрою Гетьманщини, яка у 2014 році вийшла друком в «Українському історичному журналі», написав професор історичних наук Тарас Васильович Чухліб «Проект «козацького князівства» – історична альтернатива політичного устрою Гетьманщини?» [205]. Розвідка є дослідженням альтернативних варіантів державно-політичного устрою, окрім автономного утворення на чолі з гетьманом, на території Війська Запорізького. Посилаючись на погляди істориків В. Липинського, В. Смолія [169], О. Оглобина, В. Степанкова [187], В. Горобця [43] та інших, вчений описав свою точку зору. Думка вченого будувалася на твердженні, що проект українського князівства мав місце на існування, однак його оціночні характеристики були не однозначними. Таким чином, з одного боку це була альтернатива національній державі, де головним був гетьман; а з іншого – це проект, що одночасно доповнював вже існуючий на території тогочасної України. Цим самим праця є цікавою та корисною для дослідження теми «політичного устрою Гетьманщини», адже в ній присутня новизна у вигляді пошуків альтернативних варіантів існуючій політичній системі.

Беручи до уваги випуски журналу «УІЖ» за 2015-й рік, статей присвячених темі українського козацтва було видано лише дві. Їх авторами є вчений-історик В'ячеслав Володимирович Станіславський «Ідентифікація українських купців

Війська Запорозького у "зовнішній" і "внутрішній" документації російського посольства в Османській імперії (початок XVIII ст.)» [178] та доктор історичних наук Віктор Миколайович Горобець «Право вільної елекції полковника Війська Запорозького: козацькі традиції у випробуванні імперськими новаціями» [49].

Перша стаття базується на основі опрацьованого комплексу документів віднайдених у Російському державному архіві давніх актів. Головна ціль, яку поставив перед собою В'ячеслав Станіславський, простежити різницю ідентифікації українських купців у різних документах. Дослідження побудоване за допомогою порівняльного методу, який дає змогу краще розкрити підняте питання. Таким чином, матеріал статті дає змогу стверджувати, що у зовнішній документації посольства українських купців називали росіянами. Однак, зустрічалися випадки коли у листах містилася інформація, яка наводить сумнів на приналежність їх до росіян. Також, за допомогою цієї розвідки стає зрозумілим, що українські купці, які вели торгівлю в Туреччині вели інтенсивнішу торгову діяльність, у порівнянні з росіянами. Аналіз дає змогу стверджувати, що стаття буде корисною для дослідження економічної історії запорізького війська.

Грунтовну працю написав дослідник В. М. Горобець під назвою «Право вільної елекції полковника Війська Запорозького: козацькі традиції у випробуванні імперськими новаціями» [49]. Він присвятив свою роботу дослідженню впливу російської влади на зміни в структурі права вільної елекції старшини, особливо полковників Війська Запорозького. Маючи гарну історіографічну та джерельну базу історик провів їхній аналіз, після чого зробив висновки, де наголосив на деяких аспектах. Політична культура козацтва забезпечила належну повагу щодо права вільної елекції полковників у Гетьманщині. Реагуючи на це, російська влада до самого кінця існування української автономії не наважилася піти на ліквідацію цього права. Утім, починаючи вже з осені 1659 р., чинились енергійні спроби налагодити дієвий контроль за процесом обрання на старшинство, внести певні обмеження щодо

кандидатур на заміщення вакансій та позбавлення влади, передовсім з огляду на рівень їхньої лояльності до династії Романових [49; С. 74].

Іншою проаналізованою статтею стала розвідка В. В. Степанкова «Становлення політичної еліти Гетьманщини в період революції XVII ст.: особливості, суперечності, деструктивні процеси» [184], опублікована у 2016 році. Дослідженням цієї теми займалися такі вчені як: О. Апанович [16; 17], В. Газін [37], В. Горобець [46], М. Грушевський [58], Д. Дорошенко, М. Костомаров [91], та ін. Саме праці цих вчених-істориків автор використовує у своєму науковому доробку. Однак для дослідження цього питання автор використав новизну зробивши акцент на його зміст, тобто не розглядав формальні ознаки даної привілейованої групи під час роботи у владних структурах, а детально описав виконання нею своїх функцій. За допомогою такого підходу, історик дослідив процес елітотворення, початок якого він датував 1620-1630-ми роками. Вчений наголошував на звитості в процесі його становлення та назвав декілька головних факторів, що вплинули на початок його занепаду. Серед таких чинників можна виділити: позиції вищого й середнього духівництва, процес ошляхетчення, втручання у внутрішню політику урядів із інших держав та ін. Саме таким чином, Віталій Степанков, висвітлив особливості процесу зародження й розвитку політичної еліти Гетьманщина, а також виділив основні етапи розквіту та невдач.

Беручи до уваги випуски журналу за 2017-й рік, то на його сторінках декілька статей присвячених козацькій тематиці, але це огляди на статті інших науковців, лише одна є повноцінним дослідженням. Мова йде про розвідку Віктора Миколайовича Горобця «Соціальні аванси та матеріали вигоди від посідання полкового уряду в Гетьманщині: шляхетство, маєтності, соболі...» [50]. Вчений зосереджує увагу наукового кола на військовому класі козацької старшини, а точніше полкового уряду. Його головна мета розкрити зміст процесу та способів отримання ними різного роду соціальних пільг, маєтностей та форм землеволодіння. Основу проведеного дослідження складають універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича [11], архівні

матеріали та історіографічні праці А. Лазаревського [98], І. Крип'якевича [95], П. Кулаковського та ін. Загалом же зміст праці дає нам розуміння, що полковники Війська Запорозького були найбільш упривілейованою соціальною групою. Така думка аргументувалася положенням в угодах Гетьманщини та визначеними звичаєвим правом переваг. Однак, слід зауважити, що матеріальне становище окремих представників часто залежало від місця їхнього врядування, але головне – це наближеність полковника до гетьманського оточення.

Більше статей, в порівнянні з попереднім роком, було опубліковано протягом 2018-го року. Ними були дослідження істориків Томаса Приймака [140], Дмитра Вирського [34] та Віктора Горобця [45].

Об'ємне історіографічне дослідження провів канадський історик, доктор філософії в галузі історії провів Томас Приймак – «Вольтер про Мазепу та Україну початку XVIII ст.» [140]. Робота побудована на основі на двох найбільш відомих працях французького письменника: історії Карла XII, короля Швеції та історії Російської імперії під час правління Петра Великого. Головне завдання, яке поставив перед собою історик проаналізувати ставлення мислителя до гетьмана Івана Мазепи. Розвідка є важливою серед наукового кола, адже праці й думка Вольтера шанувалися по всій Європі. Виходячи із завдання та проаналізованих вченим праць можна, з впевненістю стверджувати, що ставлення французького мислителя було до гетьмана було позитивним. Таким чином, розвідка несе в собі ґрунтовний опис біографії та політичної діяльності українського гетьмана.

Наступною проаналізованим науковим доробком є стаття доктора історичних наук Дмитра Вирського «Початковий дискурс про козаків: творення образу українського козацтва в Речі Посполитій 1560–1570-х рр.» [34]. Вчений на основі поглядів польських письменників й істориків Мартина Бронеського, Андрія (Анджея) Тарановського, Мацея Стрийковського сформував початкове уявлення про українських козаків. Однак названі наукові діячі були не єдиними хто зачіпав це питання. Вони описували козацтво з різних сторін: починаючи від поняття «козак» й до з'ясування їхньої ролі серед населення Гетьманщини.

Загалом, якщо підсумовуючи зміст роботи, можна стверджувати що позитивні характеристики козацтва перевищували негативні. Але головне те, що з письменниками-істориками були солідарні й представники уряду, який козацькою реформою 1590-1591 рр. визнав козаків соціальною верствою річпосполитського суспільства. Згідно з аналізом роботи, можна сказати що вона буде корисною для науковця при дослідженні історії козацтва [34; С. 20].

Заключною роботою у 2018-му році по темі мого дослідження є розвідка професора Віктора Горобця «Гадяцький договір 1658 р. – чому угода так і не стала унією? (Про перспективи та проблеми реалізації проекту у 360-ліття його укладення)» [45]. У якій автор проаналізувавши дослідження істориків В. Степанкова, М. Грушевського, Т. Таїрової-Яковлевої, Т. Чухліба Н. Яковенко та інших проводить аналіз історичної значущості Гадяцької угоди 1658 року. Однак головне – це розкриття змісту згаданої угоди та дослідження перспектив з її укладання для Речі Посполитої та Війська Запорозького. Історик називає й основні причини замирення сторін. Для польської сторони головним було переломити розвиток війни з Московським царством й Шведським королівством. Тоді як для української сторони суть зовнішньої політики полягала у протидії тиску з боку Москви. Зважаючи на це, зрозумілим стають передумови укладання договору, адже сторони показали можливість знаходження компромісних рішень у ході його узгодження й підписання. Однак існували й негативні наслідки угоди, у яких знайти компромісу не вдалося, й тому це, мабуть, і є відповідь на питання статті, що закріплена у назві статті.

Важливе місце серед історичних студій за 2019-й рік, на сторінках часопису, займає розвідка вченого Віктора Горобця «Військові служителі в Гетьманщині: групи, статус, соціо професійна організація» [43]. На жаль, за проаналізований список робіт за цей рік – це єдина стаття з теми історії козацтва. За допомогою використання історично-порівняльного, історично-типологічного та історично-системного методів автор дослідив соціальний клас військових служителів. Посилаючись на архівні матеріали та роботи Д. Вирського [34], О. Сокирко, В. Пришляка, Л. Окіншевича [126] й інших дослідників, історик В.

Горобець проаналізував їх соціальне походження, підпорядкування, наявність соціальних преференцій на службу і т.д. Дослідження вченого має свою унікальність, адже – це перша історіографічно-соціальна праця у якій комплексно розкривається зміст служительської структури Гетьманщини. У висновках до якої, Віктор Миколайович встановив склад служительської спільноти, їх функціональні обов'язки, а також регіональні особливості представників певних соціальних груп. Однак, дана тематика дослідження ще не вичерпала свої ресурси і має місце для подальших досліджень.

Наступною статтею є праця вчених Олександра Гуржія та Наталії Залеток «Нові соціально-економічні явища у Західній Європі й Гетьманщині у другій половині XVII ст.: історико-порівняльний аналіз» [64], яка була опублікована у третьому випуску за 2020-й рік. Автори дослідження опрацювали широке коло літератури й джерел, та використали велику кількість методологічних методів дослідження для комплексного аналізу й порівняння соціально-економічного життя Західної Європи з Гетьманщиною у другій половині XVII ст. Розвідка має свою новизну, адже раніше подібних робіт не було, лише поодинокі аналогії за іншими хронологічними рамками. Таким чином, проаналізувавши наявну інформацію автори прийшли висновку, що соціально-економічне становище країн Західної Європи та Гетьманщини мали спільні тенденції розвитку, однак є галузі які на українській території з'явилися дещо із запізненням та поступалися у якості аналогам. Загалом, робота ще має місце на продовження аналізу, адже складно повністю проаналізувати матеріали з даної соціально-економічної тематики.

У шостому випуску журналу за 2020-й рік було опубліковано історичну розвідку А. Бовгирі ««Язык козацький»: мова як ознака ідентичності в Гетьманщині (друга половина XVII–XVIII ст.)» [24]. Праця є останньою, на предмет козакознавчих студій, у «Українському історичному журналі». За мету статті, автор ставить завдання проаналізувати функціонування мов серед населення Гетьманщини і виділити основні її функції та сфери вжитку. Однак головне – це з'ясувати, чи є мова фактором ідентичності спільноти, що

мешкають на певній території. Під час свого дослідження Андрій Бовгира використовував ряд історіографічних та джерельних матеріалів. Наприклад: праці Ю. Шевельова, М. Мозера, М. Грушевського [58], Дж. Броджі-Беркофа, В. Смолія [166], В. Степанкова, літопис С. Величка [9], універсали Б. Хмельницького [5], універсали інших українських гетьманів та інші.

Наукова новизна полягає в комплексному дослідженні значного масиву текстових джерел, що дало змогу реконструювати мовну ситуацію в Гетьманщині, визначити особливості мовного фактора як маркера ідентичності. Таким чином, провівши деконструкції текстів – актових і наративних, вчений прийшов до висновку, що кожна мова займала властиву собі функцію, існування яких було прямим проявом ідентичності певного соціуму, що мешкав на території Гетьманщини.

Заключною проаналізованою статтею на сторінках «Українського історичного журналу», є робота 2021-го року доктора історичних наук Людмили Посохової «Статус давньогрецької мови в «латинських школах» Гетьманщини та Слобідської України (XVIII – початок XIX ст.)» [138]. Об'єктом для дослідження є Києво-Могилянська академія та Чернігівський, Переяславський, Харківський колегіуми у період XVIII ст., де головний акцент робиться на ролі грецької мови у зазначених закладах освіти. Провівши аналіз історіографічних праць істориків Н. Яковенко [220; 221], І. Шевченко [211], Ф. Титова [197], П. Знаменського [83] та ін., вчена розкриває зміст впровадження та процесу викладання грецькою мовою. Новизною дослідження є використання методу просопографії, тобто створення колективного портрету викладача. Таким чином, дослідниця своєю розвідкою дає змогу прослідувати статус грецької мови від початку її впровадження до повноцінної академічної дисципліни.

Проаналізувавши праці, яких налічується 86 одиниць, можна зробити декілька висновків. По-перше, за проаналізований період журнал змінив свій зовнішній та внутрішній вигляд. У структурі журналу з'являється групування статей за проблемними рубриками, а оформлення із типових кольорів Радянського Союзу змінилося в однотонний світлий колір. По-друге,

періодичність написання журналу часто залежала від різних зовнішніх і внутрішніх умов, які відбувалися у редакції. Насамперед це фінансові проблеми редакції журналу та зміна головного редактора, а з ним і складу редколегії. По-третє, проблематика статей залежала від подій у країні. Таким чином, на початку 90-х років, через проголошення незалежності України, відбувалася висока активізація написання праць до історії національно-визвольної війни під проводом Богдана Хмельницького. А вже до середини 90-х років ця активізація спадає і статті присвячувалися причинам виникнення козацтва та Запорізької Січі. Наприкінці 90-х років відбувається спрямування наукових досліджень до зовнішньої політики козаків. На початку 2000-х років популярність історії козацьких часів знову набирає популярності серед науковців. Варто виділити два таких важливих періоди. Перший – це початок тисячоліття, де наростала тенденція козакознавчих студій з теми повсякдення козацтва й період з 2014-го року до сьогодні, протягом якого видано велику кількість статей з історії міжнародних відносин козацько-гетьманської держави та інших країн Західної Європи та Сходу.

Розділ II. Регіональний вимір вітчизняних козакознавчих студій на сторінках «Сіверянського літопису»

Останній досліджуваний журнал – це «Сіверянський літопис», шеф-редактором якого, на сьогодні, є С. О. Павленко. Засновано науковий часопис наприкінці 1994 року, але перший випуск світ побачив на початку березня 1995 року. Головну роль у становленні журналу відіграло фінансова допомога Чорнобильської АЕС та Чернігівської ОДА. У 1998 році редакційна колегія уклала договір з Ніжинським державним педагогічним університетом імені Миколи Гоголя, який певний період часу допомагав у фінансуванні редакції «Сіверянського літопису». Однак після низки реорганізацій його засновниками стали декілька організацій: Чернігівський державний педагогічний університет ім. Т.Г. Шевченка; Всеукраїнське товариство «Просвіта» імені Тараса Шевченка та Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України. На сьогодні журнал має фінансову підтримку з боку Чернігівської облдержадміністрації. Редакційна колегія, з моменту заснування, суттєвих змін не зазнала, але вони все ж таки були. На даний момент до її складу входять такі вчені як: А. М. Боровик, О. М. Веремейчик, Г. В. Вертієнко, В. О. Дятлов, Я. В. Капранов, О. Б. Коваленко, Т. П. Льоннгрєн, С. М. Ляшко, Ю. А. Мицик, Є. Остапчук, А. М. Острянюк, С. М. Плохій, О. Я. Рахно, Є. М. Луняк, О. П. Моця, О. Є. Черненко, Н. В. Шліхта, О. Г. Самойленко С. М. Свистович та ін. [239]. Періодичність виходу видання стабільна й складає шість номерів на рік. Однак, іноді через згадані реорганізації, номери виходили комбінованим чином (два випуски в одному). Особливість наукового журналу є те, що він є регіональним. Тобто, на його сторінках переважна більшість статей присвячена Чернігівщині у різні періоди історії.

Наукові статті на предмет козакознавчих студій, у журналі «Сіверянський літопис», розпочинаються з 2006-го року, а саме з праці професора Юрія Андрійовича Мицика «Сім універсалів гетьмана Івана Скоропадського» [120]. У ній міститься аналіз та самі оригінали документів семи універсалів гетьмана України І. Скоропадського у 1708-1719 рр. [14], які зберігаються у Ніжинському

краєзнавчому музеї та хронологічно охоплюють період 1713-1717 рр. Не зупиняючись на описі кожного з універсалів слід лише зазначити, що дана робота є цінною, адже дає розуміння того з якою метою були видані документи.

Наступною на черзі стаття Дмитра Казімірова «Землеволодіння козацької старшини на Менщині» [84]. Написана вона внаслідок не великої, але інформативної кількості історіографічних робіт вчених М. Василенка, В. Панашенка, А. Гуржія [65], В. Кривошея, А. Лазаревського [98] та ін. За допомогою цієї праці автор аналізує які види землеволодінь існували, наводить на прикладах імена головних землевласників на Менщині та яким чином козацька старшина на Менщині стала одним з найбільших землевласників на своїй території. Таким чином, автор наводить декілька факторів збагачення землями старшини. Основні з них це перехід рангових володінь у спадкові, пожалування старшині вільних сіл та ін. Однак, одним з важливих джерел зростання старшинського землеволодіння було скуповування земель, але яким шляхом воно здійснювалося – невідомо. Проте, виходячи із загальної практики того часу, варто зазначити, що застосовувалася груба сила та обман, що вело до захоплення земель старшиною [84; С. 27].

У 2007-му році нараховується три одиниці статей на козацьку тематику. Перша з них – це науковий доробок, вже вище згаданого історика Юрія Мицика «Фрагменти біографії І. Мазепи» [115]. Основна мета роботи, є не що більше ніж, просто увести до наукового обігу три документи, які стосуються життя й діяльності І. Мазепи. Перший документ подає унікальне свідчення про невдалий замах на Мазепу, який був віднайдений у польських архівосховищах та автором якого є Августин Міхаїл Радзейовський. Другий і третій документи мають дещо меншу цінність. Один з них це типова рукописна газета – «новина», у якій міститься інформація про польсько-російські переговори у Варшаві у 1695 р. у зв'язку з азово-дніпровськими походами. Третій документ датується XVI ст. та стосується міжнародної ситуації у Центральній Європі, а саме боротьби з Османською імперією. Тобто ця стаття лише дає нам змогу ближче ознайомитися з вище згаданими документами.

Наступна розвідка містить поіменний список втрат Чернігівського полку під час Чигиринського походу 1678 р. Авторами даної роботи були науковці Сергій Горобець та Ігор Ситий, яка має назву, що напряду пов'язана з піднятим у ній питанням («Про втрати Чернігівського полку під час другого Чигиринського походу 1678 р.» [57]). Стаття окрім списку розкриває зміст самого походу та подій які відбувалися під час його. Вона побудована на матеріалах невеликої кількості історіографічних праць (В. Заруба, Н. Яковенко [220], М. Смирнов) та джерельних матеріалів (Літопис Самовидця [8]). Дана робота легка в читанні, тому прочитавши її можна багато чого винести з подій того часу.

Третя стаття з цього року «Соціально-економічна політика гетьмана Івана Мазепи» [134], яка написана дослідником Петром Пирогом й висвітлює гетьмана Івана Мазепу як: «справжнього політичного діяча, який втілює в собі освіченість і аристократизм польського шляхтича, автономізм і дипломатію П. Дорошенка, розсудливість І. Самойловича» [134; С. 17]. У даній історичній розвідці, як вже можна зрозуміти з назви, автор з різних сторін висвітлює його соціально-економічну політику. Однак, найбільшу увагу приділяє питанням роздачі земель та маєтностей, розвитку ремесла, відносинам гетьмана з населенням та ін. З дослідження можемо зрозуміти, що І. Мазепа був щедрим на роздачу маєтностей, адже одному лише Чернігівському полку гетьман надав 48 маєтностей (у той час, як Богдан Хмельницький – вісім, Виговський – дві, Сомко – дві, Дорошенко – дві, Многогрішний – 12, Самойлович – 27). Загалом робота містить аргументовані твердження, адже має достатньо велику джерельну та історіографічну базу, тому вона є цінною для читача.

Протягом 2008-го року, на предмет козакознавчих студій, налічується чотири статті, які вміщені у другий та п'ятий випуски науково-історичного журналу. Перша з них присвячена українсько-російським відносинам кінця 20-х рр. XVIII ст., які продемонстровані на сторінках статті «Українсько-російські взаємини кінця 20-х рр. XVIII ст. на сторінках «Краткого журналу о поездке в Москву гетмана Даниила Апостола»» [68]. Даний документ проаналізував

історик-архівіст Іван Дзира, однак віднайдений був Д. М. Бантиш-Каменським в архіві Чернігівського губернського правління та використав у примітках до своєї «Історії Малої Росії». «Журнал» містить важливі повідомлення про різноманітні події та виклад змісту десятків універсалів, листів і указів, що дають можливість відтворити особливості дипломатичної діяльності делегації Д. Апостола [68; С.5]. Головна мета роботи – це розкрити зміст взаємин між українською та російською адміністрацією, що описано з різних сторін в проаналізованому документі. Тобто, автор у висновках підводить нас до того, що автономія України була суттєво обмежена. Однак, гетьман разом зі старшиною робили чимало зусиль для розширення автономії.

Друга стаття, згадуваного вище науковця Петра Пирога «Про українську шляхту в XVII столітті» [133]. У ній дослідник різнобічно розглядає українську шляхту, від виникнення самого поняття до її політичної діяльності, і не тільки. Наприклад, провідною тенденцією їхньої політичної орієнтації було відстоювання ними політико-правового режиму свого регіону, політичної рівноправності українських і коронних воєводств. Тому дана історична розвідка є надзвичайно цінною, адже вона світло на незнані моменти історії української шляхти.

Третя стаття належить О. Фірсову [200] та присвячена двом визначним гетьманам П. Сагайдачному та Б. Хмельницькому. Робота написана виключно на матеріалах історіографічних праць О. Гуржія [65], В. Корнієнка, Д. Яворницького [218], О. Апановича [17], В. Смоля й В. Степанкова [167] та присвячена військово-політичним поглядам вище згаданих гетьманів. Одразу слід зазначити, що їхня військово-політична діяльність мала значний вплив на розвиток українського козацького війська та його військового мистецтва зокрема. Проаналізувавши матеріали статті можна зрозуміти, що їхня політика багато в чому схожа. Можна сказати, що один продовжив справу другого. Адже, як зазначає автор: «П. Сагайдачний, як писав видатний український історик Д. Яворницький, «заклав міцні підвалини для подальшого існування українського козацтва і разом з тим накреслив програму його майбутніх дій. З огляду на це

гетьман Богдан Хмельницький лише продовжив справу Сагайдачного» [200; С. 21]. Зміст проведеної ними політики можна розкривати довго, але саме головне це зв'язок проведений між діяльністю козацького війська з соціально-економічним і політичним життям народу, відповідність устремлінням різних прошарків суспільства, досягнуте завдяки діяльності Петра Сагайдачного і Богдана Хмельницького, остаточно перетворило Запорозьке військо на українські збройні сили.

Ще одним досить цікавим науковим доробком є дослідження О. Галушко «Участь козаків Чернігівського полку у війнах Росії з Туреччиною та Кримом в останній третині XVII-XVIII ст.» [38] описується як Чернігівський полк козаків брав участь у війнах за участі Росії з Туреччиною та Кримом. Головний акцент робиться на тому, яку роль вони відіграли у битвах. Автор проаналізувавши ряд джерел (щоденник П. Д. Апостола [1], літопис С. Величка [9], літопис гадяцького полковника Григорія Грабянки [7], літопис Самовидця [8] та ін.) та історіографічних праць інших науковців (В. Заруба [82], С. Павленко [130], В. Кривошея, О. Оглобин, Д. Дорошенко [75], Д. Батурлин та ін.) наводить висновки у яких зазначає, що вищезгаданий полк зарекомендував себе як цілком боєздатна одиниця. Однак, у 1782 р. після остаточної ліквідації політичної автономії Гетьманщини Чернігівський полк мав бути ліквідований як складова українського війська.

Однією з найкращих праць, на нашу думку, з дослідження гетьманства Дем'яна Многогрішного є праця вченого Петра Пирого «Штрихи до соціально-політичного портрету гетьмана Дем'яна Многогрішного» [135]. У статті використано широке коло архівних матеріалів та наукових праць (власних розвідок П. Пиріга [136], С. Соловйова, В. Борисенка, Д. Дорошенка [75], Д. Яворницького [218]) за допомогою яких автор проаналізував політичну та соціально-економічну діяльність гетьмана, цим самим склав його портрет як політичного діяча. Як нам відомо, гетьман у своїй політиці не був стійким і спочатку дотримувався російської сторони й збирався відстоювати автономію України саме в складі Російської держави, а вже пізніше розділив свої погляди з

Петром Дорошенком і став на шлях про турецької орієнтації, цього факту не заперечує й П. Пиріг. Схожу діяльність гетьман проводив і у внутрішній політиці. Більшість його дій – це накладання податків на населення. Так зазначає і автор даної роботи: «Будучи гетьманом, Дем'ян Многогрішний вів себе самовладно. Зокрема, без згоди й участі старшини він відбирав і роздавав військові уряди. Як правило, вони діставались особам із найближчого оточення гетьмана, насамперед його родичам» [135; С. 193]. Тому саме через подібну діяльність, не задоволена його діями старшина, доклала зусиль, щоб позбавити його гетьманської булави. Тобто, ця праця дає можливість нам ближче познайомитися з політичною діяльністю гетьмана Дем'яна Многогрішного.

Щодо дослідження адміністративної верхівки українського козацького війська, то гарну історичну розвідку написала доктор історичних наук Ірина Кривошея «Неурядова старшина Гетьманщини і міщанська верхівка в середині XVIII ст. (на прикладі м. Стародуба)» [94]. Інформація на яку спирається автор, це праці таких та вчених як: Л. Окиншевич, В. Панашенко та матеріали з центрального державного історичного архіву в м. Києві. Головна ідея статті – дослідити становище неурядової козацької старшини на фоні політичних, соціальних та економічних чинників того часу. Основним документом для роздумів у роботі є оригінал Румянцевського опису міста Стародуба. У своєму дослідженні І. Кривошея намагається спростувати висновок Л. Окиншевича у його праці «Значне військово товариство в Україні-Гетьманщині XVII-XVIII ст.» [126]. До цього вона підводить протягом всієї статті наводячи різного роду аргументи та стверджує, що проникнення міщанського стану до складу неурядової старшини в середині XVIII ст. носило ніяк не поодинокий характер і у північних полках було таким же характерним явищем, як і в полках південних. У висновку дослідниця стверджує, що процеси, пов'язані з проникненням міщанства до складу неурядової старшини та із намаганням старшинської верстви збагатитися шляхом занять торгівлею і різноманітними промислами, були набагато складнішими, ніж їх бачив Л. Окиншевич. Особливо в плані географічно територіальних відмінностей. Факти засвідчують приблизно

однакову інтенсивність указаних соціальних процесів на всій території Гетьманщини [126; С. 223].

На сторінках журналу мають місце і статті присвячені темі геральдики козацького війська, прикладом є стаття історика-науковця Ігоря Ситого «Державна печатка Гетьманщини доби Івана Мазепи» [162]. Дана робота побудована на розвідках Д. Яворницького [218], І. Крип'якевича [95], О. Каменцевої, В. Фоменко, І. Ситого та ін. Виходячи із зібраної інформації дослідниця статті робить акцент на історії державної печатки Гетьманщини за часів Івана Мазепи, але особливу увагу приділяє зображенню та її часовій трансформації. Таким чином, автор наводить декілька варіантів моделі печатки. Для прикладу наведемо опис однієї з них: «На ній вигравіроване тонке козацьке погруддя, правою рукою козак узявсь у бік, у лівій, правдоподібно, тримає рушницю. Перед нами, безперечно, збільшений малюнок частини військової печатки: бракує тільки долішньої половини постаті. Коли взяти на увагу військову печатку 60–70 років, то в вирізьбленому на ній козакові можна вбачати портрет, може, того самого Калниша: та ж коротка голова, ті ж невеличкі вуса, задумливий вираз очей» [162; С. 5]. Тобто, можна стверджувати, що зображення печатки напряду залежало від політичних подій тих часів. Сама робота є важливою для розуміння сфрагістики того часу.

Важливе дослідження зробив кандидат історичних наук Василь Кононенко «Вплив економіки Гетьманщини на політичну свідомість української ранньомодерної еліти (90-і рр. XVII – 60-і рр. XVIII ст.)» [89]. У своєму науковому доробку автор за ціль поставив перед собою, за допомогою вивчення процесів формування пластів політичної свідомості ранньомодерної української еліти, дослідити господарське життя Гетьманщини того часу. Дана історична розвідка має велику історіографічну (В. Горобець, З. Когут, В. Смолій, В. Степанков, О. Субтельний, С. Плохій) та джерельну базу, що робить її ще ціннішою. Провівши аналіз політики з різних сторін та її впливу на економіку, В. Кононенко дійшов певних висновків. Найголовніше це те, що економіка Гетьманщини була досить схожою на європейську, відповідно козацька

старшина була певним аналогом еліти Центральної Європи. Наступне, що можна підсумувати – це економічне становище Гетьманщини, яке через регламентацію зовнішньої торгівлі прийшло в не найбільш кращий ста [89; С. 17]н. Наведена політика призвела економіку Гетьманщини у залежність від Російської імперії та спричинило повторне закріпачення селянства. Таким чином, дослідження слугує певним описовим науковим доробком з економіки Гетьманщини.

Наступний випуск відрізняється від інших, адже він присвячений Івану Мазепі та його періоду правління. У ньому вміщено дев'ять статей різних авторів, таких як: О. Дубина [77], Ю. Мицик [114], А. Гедьо [39], В. Станіславський [179], О. Тарасенко [195] та ін. Вони розкриваються особистість І. Мазепи з різних сторін, даючи можливість дізнатися про його біографію ще більше інформації.

Змістовну статтю присвячену політичним діям гетьмана написав історик Олександр Дубина «Геополітичні креслення гетьмана Мазепи» [77], у ній розглянуто основні аспекти внутрішньої та зовнішньої політики гетьмана Мазепи. Описуючи його політичну діяльність автор використовує широку базу історіографічних матеріалів, зазначимо декілька з них: Д. Н. Бантиш-Каменський, В. А. Смолій [166], М. С. Грушевський [58], Т. Таїрова-Яковлева [193] та ін. У своїй роботі О. Дубина доводив, що Україна того часу не відставала у розвитку від своїх країн-сусідів і за умов мирного будівництва, що здійснював І. Мазепа, то вона могла б досягнути незалежності та стати однією з провідних європейських держав. Історик розглядає політичні дії гетьмана з протилежного боку, тобто щоб було якби він вчинив у певній ситуації по іншому. Такою методикою автор висвітлює особистість гетьмана Івана Мазепи лише з позитивної сторони.

Менші за обсягом, але не менш важливі праці мають дослідники О. Тарасенка «Образ гетьмана Івана Мазепи у панегірику з твору "Руно орошенное» [195], А. Гедьо «Гетьманські універсали І. Мазепи грекам м. Ніжина: джерелознавчий аналіз» [39] та Ю. Мицик «Мемуари Яна Пасека про Івана Мазепу» [114]. Остання написана на матеріалах твору польського мемуариста

Яна Хризостома Пасеки, в якому описується його конфлікт з Іваном Мазепою. Про Мазепу мемуарист пише небагато, якщо не рахувати напівлегенду про покарання Мазепи. І справді, напівлегенда є широковідомою, про неї писав чи не кожен біограф гетьмана, вона відбилася в численних полотнах, музичних та художніх творах, між тим, як про конфлікт 1661 р. згадували тільки окремі дослідники. Стосовно ж достовірності мемуарів це вже інша справа. Адже дослідники знайшли в них чимало неточностей, помилок, що не є випадковістю, оскільки людська пам'ять далеко не завжди може втримати пережите, тим більше, що Пасек писав через 20-40 років після подій. Також до цього можна ще додати, що Пасек був дуже тенденційним мемуаристом, який не спинявся навіть перед вигадками. Але не дивлячись на все вище назване праця є корисною, тому що проливає трохи світла на біографію І. Мазепи.

Іншою проаналізованою працею стала робота Олександра Тарасенко. На сторінках своєї статті «Образ гетьмана Івана Мазепи у панегірику з твору "Руно орошенное» [195] автор наводить уривки книги, у яких згадується тема бездітності гетьмана, яка циркулювала у суспільстві того часу. Окрім даного сюжету автор описує історію твору «Руно орошонное» та наводить його структуру. У роботі використано метод аналізу історичного джерела, який є необхідним елементом у таких дослідженнях. Робота є доповненням до вивчення історичної постаті Івана Мазепи, тому що розкриває ту інформацію яку не завжди досліджують інші науковці.

Цікавою є стаття, дослідниці історії грецьких громад України, Анни Володимирівни Гедьо «Гетьманські універсали І. Мазепи грекам м. Ніжина: джерелознавчий аналіз» [39], у якій за допомогою проаналізованих універсалів визначається правовий та релігійний статус греків, що проживали у Ніжині. Окрім цього наводиться еволюція гетьманських універсалів, їх структура та призначення. Структура була подібною до універсалів інших гетьманів, але в різних формах. В універсалах можна виділити такі частини: вступний протокол: 1) ім'я, прізвище і титул гетьмана; розпорядження: 2) звертання до осіб, яким універсал адресувався; 3) опис подій, що спричинили видання універсалу; 4)

вирішення справи; 5) погрози на адресу тих, хто не виконує рішення; кінцевий протокол; 6) дата; 7) підпис гетьмана; 8) печатка [39; С. 63]. Саме таку структуру гетьманського документа наводить автор. Стосовно суті універсалів, то вони дають можливість простежити процес заснування та поступове зростання ніжинської грецької громади та становлять цінний матеріал для вивчення її історії. Тобто за їх змістом можна стверджувати, що грекам міста Ніжина приділялося багато уваги, а також на них меншою мірою впливали політичні ситуації, що відбувалися в Гетьманщині. Таке твердження підтверджує, що вони мали вагомую роль в економічному житті Гетьманщини.

Ще одним науковим доробком, але цього разу з військової історії українського козацтва, є стаття Ірини Кривошеї «Військове товариство Гетьманщини у XVIII ст.» [92]. У статті на основі робіт Л. Окіншевича, О. Репана, В. Панашенко, В. Кривошеї та матеріалах центрального державного історичного архіву проаналізоване питання становлення військового товариства до складу неурядової старшини Гетьманщини. Наводяться різні версії утворення класу військових товаришів. Наприклад, дослідниця порівняльним методом, наводить думку Л. Окіншевича та О. Репана. О. Окіншевич: «Він їх ототожнює зі значними військовими товаришами, які не ввійшли в це десятиліття ні до складу бунчукових, ні до значкових товаришів. Усі приклади, які наводить учений, чітко фіксують термін «значний чи знатний товариш військовий» і ніяких згадок про суто військових товаришів». Тоді як О. Репан стверджував: «У 1730-х рр. існував чин військового товариша, але статус цих людей не був певним. У документах вони зустрічаються нечасто і, ймовірно, мали увійти до компутів бунчукового чи значкового товариства» [92; С. 127]. Тобто, після вивчення матеріалів з цього питання, автор прийшов до висновку, що в першій третині XVIII ст., в ієрархії неурядової старшини верхній щабель займає бунчукове товариство, а нижню – значкове. Виходячи з цього військово товариство займає проміжну між ними ланку, але починаючи з 60-х років звання військового товариша отримують все частіше багата міщанська верхівка.

Єдиною опублікованою за 2011-й рік, на сторінках журналу «Сіверянський літопис», статтю з козакознавчих студій була стаття істориків Сергія Горобця та Віталія Рябцева. Дослідження стосується військової історії запорізького війська, звідки й його назва «До історії участі українських козаків у військових подіях початкового етапу Північної війни (1700-1702 рр.)» [56]. У розвідці автор описує початковий етап Північної війни, а точніше участь у ньому українських козаків. Історіографічну базу праці складають праці С. Павленко, Л. Мельник, О. Оглобин, О. Сокирко, Т. Чухліб, але основу складають матеріали архівні справи. Цінність даної роботи полягає в тому, що інформація віднайдена та проаналізована у нових документах подій Північної війни. Але головна її заслуга, що дана історична розвідка проливає нам світло на деякі сюжети війни, такі як: хід подій, чисельність війська, персональний склад Чернігівського полку та старшини у загоні полковника І. Іскри й т. п., які раніше були мало досліджені.

У 2012-му році друком вийшло три випуски, але вони були комбіновані два в одному, тобто, можна сказати їх було шість. Статей на предмет козакознавчих студій у них містилося лише три.

Першою на черзі є стаття, вже відомого нам, дослідника Петра Пирого «Петро Конашевич-Сагайдачний: історичні нариси життя та діяльності» [132]. Як вже можна зрозуміти з назви, робота присвячена гетьманській діяльності П. Конашевича-Сагайдачного. Ця постать є однією з визначних в українській історії, тому й інформацію про нього більш ніж достатньо в джерелах та історіографічній літературі. Серед вчених, які писали роботи з цієї теми можна назвати В. Антоновича [17], С. Белокурова, В. Брехуненко, О. Бузина, М. Грушевський [58], Д. Дорошенко [75], І. Крип'якевич [95]. Саме спираючись на праці цих авторів П. Пиріг провів своє дослідження.

Структура роботи дуже проста, вона поділена на невеликі «розділи» у яких описані певні віхи його життя та діяльності. Такі як: «Нотатки з приводу деяких питань біографії», «Походи на Туреччину», «Московський похід» і т.д. Тобто цією статтею Петро Пиріг наголошує на тому, який внесок зробив гетьман в історії української держави.

Наступна праця схожа на попередню, але має свої відмінності. Наприклад, якщо в статті П. Пирога розповідається чисто про біографічні дані гетьмана, то в статті науковця В'ячеслава Ковбаси «Князь Дмитро Вишневецький і козацтво» [88] описуються відносини князя Д. І. Вишневецького з козацтвом та наводяться аргументи, які вказують на користь їх тісних зв'язків між собою. Наведену інформацію автор проаналізував із наукових праць таких авторів як: Н. Василенко, В. Голобуцького [41], М. Грушевського [58], О. Русиної та ін. Особливістю роботи є використання в ній іноземних архівних матеріалів.

Основну частину роботи складають аргументи, які вказують на зв'язки Д. Вишневецького з козацтвом. Але, слід відзначити, що таких свідчень існує набагато більше. Тобто у статті вказана лише їхня певна частина. Наведемо один з них, а саме уривки з листів секретаря Сигізмунда II Августа – Станіслава Бояновського: «Пишучи про від'їзд Д. Вишневецького до Туреччини, Бояновський говорить ось що: «Один князь Рутенський (тобто «Руський». – В.К.), Вишневецьким званий, хоч ще молодий, але який багато щасливо воював проти Татар та (інших з) цього роду, наслідуючи звичаям відомого Євстахія Дашковича, що Остафієм називався, залучив на свій бік більшість ветеранів самого Євстахія, а також інших козаків». Трохи далі ще повідомляється, що Вишневецький «з 400 кращими козаками» після того, як не отримав від короля відповіді на деякі свої вимоги, «до Турків пішов». Тобто це є прямим свідченням того, що козаки були у загонах князя, котрий вже встиг повоювати з татарами» [88; С. 7]. Виходячи з вище наведеного, можна зробити висновок, що козаки були основною силою військових загонів князя Дмитра Вишневецького.

Заключною статтею у цьому випуску є «Ланові козацькі хоругви на Чернігово-Сіверщині у XVII столітті» [97], автором якої історик-краєзнавець Петро Кулаковський. Метою статті є на основі історіографічних робіт (А. Лазаревського, В. Марочкіна, Н. Яковенко та ряду іноземних статей) проаналізувати процес становлення інституту козацьких хоругв на Чернігово-Сіверщині. Розкривши зміст наявної інформації П. Кулаковський підвів читача до висновку, що поява козацьких хоругв на зазначеній території була спричинена

необхідністю налагодження ефективної оборони регіону. У дії вони себе показали під час Смоленської війни 1632-1634 рр., коли частково здержали ворога. Але через протистояння зі старостами, які намагалися посилити свою владу над лановими козаками інститут козацьких хоругв почав руйнуватися. Точний хронологічний період встановити не вдалося, адже відбулася козацька революція, яка розвела ланових козаків по різні сторони барикад. Слід зазначити, що праця цікава для її читання, особливо для істориків Чернігово-Сіверщини.

Протягом 2013-го року на сторінках «Сіверянського літопису» було опубліковано лише одну працю присвячену козацькій тематиці. Її автором є спеціаліст з історії України доби Гетьманщини, Алла Василівна Попружна, а стаття має назву – «Поховальна культура козацької старшини за матеріалами журналу «Киевская старина»» [137]. Джерельну бази роботи складають публікації часопису «Киевская старина» за 1882-1906 рр.), у яких згадуються заповіти, натрунні портрети та епітафії козацької старшини. Наведемо один з уривків зі статті, який саме розповідає про епітафії: «Ще однією формою увічнення пам'яті небіжчика були епітафії – своєрідні «послужні списки», в яких розповідалося про його життя та здобутки. У часопису «Киевская старина» були опубліковані епітафії генерального обозного Василя Борковського, возного Роїщенської сотні Андрія Чечеля, Євдокії Іванівни Брежинської» [137; С. 19]. У подібному стилі написала вся праця, тому вона легка в читанні й буде зрозуміла кожному. Цією статтею автор розкриває нам зміст поховальної культури тих часів. Точніше те, що головним атрибутом у цій культурі були духівниці, а саме відображення в них своєрідної підготовки до смерті та турботу про подальшу долю душі.

Протягом 2014-го року в часописі наукових робіт на козацьку тематику не було опубліковано. Але вже у 2015-мут таких статей нараховувалося чотири одиниці.

Перша стаття належить науковому доробку вітчизняного історика Ігоря Сердюка «Коливання смертності чи неточність обліку: до питання про вивчення рівня дитячої смертності в Гетьманщині XVIII ст.» [155]. Розвідка написана з

метою дослідити проблему правдивості джерел при вивченні питання дитячої смертності. Головна ціль – це довести припущення, що за той період неправдиві дані стосовно демографічних процесів на Гетьманщині. Досягти ціль автору допомогли історіографічні праці ряду вчених: Е. Кваша, О. Замура, Д. Сарафанова, Ю. Волошина та джерельні матеріали з центрального державного історичного архіву. Провівши аналіз інформації та зробивши статистичні дані, автор дійшов висновку, що простежити безпосередній зв'язок між точністю даних окремих протопопій та справжніми тогочасними даними розміру дитячої смертності складно. Щоб точніше проаналізувати структуру смертності дітей потрібно застосовувати протопопії та проводити його на рівні окремих парафій. Також, слід брати до уваги, що деякі дані, наведені в джерелах, можуть бути не справжніми. Тому проведення подібного дослідження може завести науковця в оману.

Наступна праця присвячена грецькій громаді у складі Ніжинського полку. Автором цього роботи був історик-етнограф Сергій Олександрович Токарєв, який оприлюднив результати свого дослідження в статті «Греки у складі козацької старшини Ніжинського полку» [199]. Вона має велику історіографічну та джерельну базу, завдяки науковим працям таких вчених як: К. Харлампович, В. Волониця, А. Гедьо, І. Костенка, Х. Ласкарадиса, О. Морозова, Н. Онищинко, М. Подгайка, І. Сердюка, Є. Чернухіна. Стаття описує правовий статус общини, її економічне, духовне і культурне життя, взаємозв'язки з вищими органами влади Гетьманщини й Російської імперії. Однак, головну увагу приділено суспільно-політичній діяльності та майновому статусу членам грецької громади Ніжинського полку. Але з покозачених козаків грецької громади лише представники династії Левицьких і Тернавіотів відзначались такою діяльністю. Підсумовуючи, С. Токарєв зазначає, що через малу кількість цих родів і не налагодженні тісні родинні зв'язки з іншими представниками соціальної еліти Гетьманщини призвели до їх зникнення наприкінці XVIII ст.

Робота, ще не згадуваного історика Олександра Алмазова «Гетьманські агенти як канал отримання гетьманом Лівобережної України І. Самойловичем

відомостей про стан справ у Речі Посполитій (1672-1687 рр.)» [14], звертає увагу на таке явище як гетьманські агенти. Особливо проводиться аналіз складу агентів, їхніх методів роботи, що саме вони дізнавалися для гетьмана та головне це вірогідність їхньої інформації. Зробити якісний аналіз питання автор вдалося завдяки гарній джерельній базі. Її основу складають матеріали з Російського державного архіву. За наведеними даними О. Алмазова гетьманськими агентами в основному виступали купці й козаки, а також священники. Аргументом є наведене свідчення: «Ще один вид агентів – козаки, які також іноді їздили в Польщу в торгових справах. Наприклад, 6 квітня 1673 р. гетьман І. Самойлович писав у «листе» російському цареві, що 29 березня 1673 р. з Варшави повернувся військовий товариш Степан Куницький, який їздив туди «купецким образом». 20 січня 1684 р. гетьман Самойлович писав до російських царів Іоанну і Петру Олексійовичам і надіслав з «листом» військового товариша Федора Зеленського, який розповів в Москві про побачене і почуте у Львові» [14; С. 247]. Тобто, агенти займалися своєю діяльністю не як шпигунством, а стежачи за роботою сеймів та розмовляючи з обізнаними людьми. Стосовно достовірності наданої ними інформації, то вона залежала від способу її отримання. Якщо вона була отримана від особи що не належить до близького кола короля та інших офіційних осіб, то в більшості випадків її вважали чутками. Загалом, ця налагоджена система підкреслювала гарні риси гетьмана Івана Самойловича і періоду його правління, та дозволяла йому бути експертом для Москви у найважливіших питаннях стосунків з Польщею. Саме таким чином науковець описує агентську діяльність за часів І. Самойловича.

Заключна стаття, на козацьку тематику, за 2015-й рік написана, кандидатом історичних наук, Іриною Діптан «Чинники і початок «Хмельниччини»: візія Михайла Грушевського» [73]. У ній об'єктом дослідження була Українська революція XVII століття, але особливість її в тому, що дослідження проводиться використовуючи науковий доробок Михайла Грушевського по цій темі. Відповідно історіографічну та джерельну базу праці становлять роботи М. Грушевського. Уважно проаналізувавши низку праць та порівнявши

висновки вченого з основними положеннями новітніх досліджень з цієї теми, можна зробити декілька висновків. По-перше, на початку революції вчений наводить комплекс причин (політичного, релігійного, соціально-економічного та національного характеру), зауважуючи, що з-поміж них національний фактор відгравав об'єднуючу роль. По-друге, історик найголовнішою причиною повстання називає наслідки впровадження «Ординації...» 1638 року. По-третє, магнатсько-шляхетська експансія загрожувала закріпаченням українського населення Подніпров'я. По-четверте, релігійний мотив під час козацького виступу слугував його легітимізацією. Підсумовуючи, можна стверджувати, що за допомогою цієї праці ми ще раз можемо переконатись у науковій значимості творчої спадщини М. Грушевського [73; С. 89].

За 2016-й рік було опубліковано лише три статті відомих сучасних істориків: І. Діптан «Національно-державна ідея в добу Української революції («Хмельниччина в розцвіті»: 1648-1650 роки) у баченні Михайла Грушевського» [72], І. Сердюк «Діти у віковій структурі населення Гетьманщини другої половини XVIII ст.» [153], С. Шумило «Нове джерело до біографії І. Мазепи та історії зв'язків української козацької старшини з центром православного чернецтва на Афоні» [212].

Праця дослідниці Ірини Діптан «Національно-державна ідея в добу Української революції («Хмельниччина в розцвіті»: 1648-1650 роки) у баченні Михайла Грушевського» [72], майже аналогічна її ж вище згаданій роботі. Відмінність між ними полягає лише в хронологічних рамках. Якщо в попередній темою розвідки був початок «Хмельниччини», то в цій вона вже описується в «розцвіті». Відповідно проаналізувавши ряд праць Михайла Грушевського, можна зробити певні висновки: по-перше, головними завданнями для боротьби були право козацького стану й православної віри, що безпосередньо розуміли гетьман та його оточення; по-друге, історик був впевнений, представлення інтересів українства було закладено в ідеї козацтва й без сторонньої допомоги; по-третє, на думку вченого, у 1648-му році гетьман Богдан Хмельницький перебував під впливом від скривдженої шляхти й козацької старшини; по-

четверте, науковець заперечує думку, що головним діячем повстання був Б. Хмельницький, і що це було не що іншим як збігом обставин, який надав гетьману керуючу роль.

Другою є стаття вченого Ігоря Олександровича Сердюка «Діти у віковій структурі населення Гетьманщини другої половини XVIII ст.» [153], яка важлива у контексті розуміння тогочасних демографічних процесів. Робота має важливі статистичні дані, які були зроблені після аналізу історіографічної та джерельної бази, з наведеної теми. Вона складається з наукових праць Ю. Волошина, О. Замури, Е. Острася, Є. Чернухіна, Н. Сторожевського та інших. Але основу складають матеріали міжнародного проекту «MOSAIC». Тобто, ця історична розвідка, дає змогу зрозуміти декілька важливих моментів. По-перше, другою за чисельністю віковою групою населення на Гетьманщині були діти до 14 років, які активно зростали, що можна бачити з наведеної у статті інформації. По-друге, частка дітей в селах та містах дещо різнилася, що можливо було спричинено міграцією населення активного віку. По-третє, зазначається, що козацька автономія у XVIII столітті характеризувалася низьким рівнем урбанізації. Виходячи з цього, можна констатувати, що праця має велике значення для розуміння демографічних процесів Гетьманщини протягом другої половини XVIII ст. [153; С. 143]

Наступна стаття присвячена постаті гетьмана Івана Мазепи, автором якої є український історик-краєзнавець Сергій Шумило «Нове джерело до біографії І. Мазепи та історії зв'язків української козацької старшини з центром православного чернецтва на Афоні» [212]. У своєму дослідженні науковець в основному спирається на свої праці, але є й праці інших науковців (А. Турилов, В. Григорович-Барский, Є. Остапчук, Н. Бантиш-Каменський, А. Скальковський та ін.). Але основним документом, який власне і є новим джерелом вивчення біографії гетьмана, є віднайдений в архіві Зографського монастиря «Руський Пом'яник». У цьому документі міститься інформація не тільки про знатних українських меценатів, як в більшості подібних документах, але й відомості про склад їхніх родин, що створює можливості для подальшого дослідження

генеалогічного древа цих родин. Повертаючись до праці автора, то в ній за допомогою цього ж документа, описуються зв'язки гетьманів та його оточення з Зографським монастирем на Афоні, який був центром православного чернецтва. Але особливу увагу приділено Івану Мазепі та його родинним зв'язкам. Тобто дана стаття є надзвичайно важливою, адже проливає світло на нові відомості про зв'язки Гетьманщини зі Святою Горою Афон, зокрема гетьмана Івана Мазепи.

За 2017-й рік, на тематику козакознавчих студій на сторінках часопису «Сіверянський літопис», було опубліковано чотири статті. Перша з них підіймає питання такої посади серед населення Гетьманщини як цехмістри, її автором є доцент історичних наук Оксана Валентинівна Коваленко «Вибори цехмістрів у Гетьманщини в першій половині XVIII ст.» [87]. Дослідження базується на наукових працях вчених В. Балущка, В. Борисенка, Ю. Волошина, В. Горобця, А. Гуржія та інших, а також архівні матеріали з історії Полтавського полку та інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. Проаналізувавши всю наявну інформацію дослідниця зазначає, що цехмістри у більшості випадків переобиралися щороку. Саме такою, протягом XVIII століття, була норма права та вимога цехового статуту в Гетьманщині. Стосовно причин, то їх можна назвати декілька: загибель минулого очільника, переїзд до іншого цеху, звичайне обрання нового керуючого. Тобто, описана історична розвідка більш детально знайомить нас із посадою цехмістра на Гетьманщині, а також зазначає, що якщо людини ставала на цю посаду, то це не завжди призводило до покращення її добробуту. Насамперед це могло залежати від економічного становища цеху в цілому.

Наступна робота дослідника Ігоря Сердюка «Контрацепція в суспільстві Гетьманщини та її (не) застосування» [156]. За мету, автор ставив перед собою завдання з'ясувати чи використовувало тогочасне суспільство Гетьманщини засоби контрацепції. Дослідження цього питання можливе за допомоги використання історичних праць Ф. Броделя, М. Баччи, Ю. Волошина, Б. Миронова Я. Кися, праць власне самого І. Сердюка. Після їх аналізу вчений, у своєму історичному дослідженні, дійшов висновку, що контрацептивні практики

серед населення Гетьманщини могли застосовуватися, однак це були рідкісні випадки, що їхній вони не мали великого впливу на рівень народжуваності. Також, варто взяти до уваги, що в ті часи існувала низька дієвість засобів контрацепції, адже тогочасна медицина не мала відповідних знань у цій галузі. У цьому питанні більш дієвим можна назвати періодичні утримання від сексу, але це вже не засіб контрацепції, а тримання посту. Загалом ця стаття є важливою для дослідження історії демографічних процесів у Гетьманщині [156; С. 125].

Третьою, на черзі, стаття Ірини Діптан «Михайло Грушевський про національно-державну ідею в добу української революції («Хмельниччина»: 1650-1657 роки)» [71]. Це продовження циклу статей дослідниці І. Діптан по аналізу поглядів М. Грушевського на тему «Хмельниччини». У цій статті вчена проаналізувавши дві книги дев'ятого тому «Історії України-Руси» [58], декілька синтетичних праць і низку статей ученого з означеної теми, наводить певні висновки Грушевського. По-перше, вчений вважає що відносини України з Москвою – це було частиною дипломатичних зв'язків з польською стороною. По-друге, визвольний рух дав змогу українському населенню підвищити свою національну свідомість. По-третє, поштовхом для простого населення стала саме Українська революція, яка дала змогу їм відчувати себе повноправними людьми. По-четверте, на думку вченого, переяславсько-московський договір 1654 року зазначав відносини, які були «найближчими до васальства». По-п'яте, Михайло Грушевський змальовуючи постаті національної минувшини зазначав, що історик не іконописець, а прискіпливий й чесний дослідник. По-шосте, оцінюючи гетьмана Б. Хмельницького та його добу, історик зазначив, що Хмельниччина стала важливим етапом для українського населення в здобутті свої прав та ідеалів. Сам же Хмельницький, для вченого, був постаттю із великими індивідуальними здібностями й можливостями. Підсумовуючи, можна стверджувати, що трилогія статей Ірини Діптан дає нам змогу зрозуміти погляди на вузлові проблеми Української революції та зводить нанівець низку висновків більшості вчених.

Заключною, за 2017-й рік, є стаття вже згадуваного раніше, Ігоря Сердюка «Не бивши кума, не пити пива: «кумівство», стратегії і практики вибору хрещених батьків у суспільстві Гетьманщини» [158]. У статті підіймаються два головних питання теми хрещених батьків на Гетьманщині: перше – це канонічна модель хрещення та її дотримання чи порушення; друге – це ставлення суспільства Гетьманщини до ролі хрещених батьків. Ця історична розвідка базується на основі джерельних матеріалів центрального державного архіву України у м. Києві та державного архіву в Полтавській області, а також кілька історіографічних праць. Після детального аналізу та наведених прикладів автор розглядає кумівство, як складову соціальної комунікації, яка має свій початок із церковної традиції, але слід зазначити, що вона функціонувала й поза її межами та поступово набувала інших значень.

За 2020-й рік, на козацьку тематику в часописі «Сіверянський літопис», вдалося відібрати дві праці: історика Максима Блакитного «Невідоме зображення гетьмана Івана Мазепи на іконі Покрови Богородиці з Новгород-Сіверського» [23] та дослідниці Анни Морозової «Посаг представниці козацької старшини Гетьманщини (на прикладі Є. В. Комаровської)» [121].

Метою першої статті є дослідження невідомого зображення гетьмана Івана Мазепи на іконі Покрови Богородиці з Варшавської церкви Новгород-Сіверського. Дане дослідження стало можливим за допомоги змісту віднайденого фонду С. Таранушенка з Інституту рукопису Національної бібліотеки України В. Вернадського, у якому виявили фотографію старої ікони з Варваринської церкви Новгород-Сіверського, на якій були зображення реальних історичних персоналій доби гетьманства І. Мазепи. У статті наведено факти про історію ікони Покрови Богородиці та церкви в якій вона зберігалася. Але головне це те, що автор наводить аргументи про те, що на іконі можна побачити найбільш точне зображення гетьмана Івана Мазепи на повний зріст.

У другій статті аналізується історичне джерело, а саме невідомий реєстр посагу 1772 року представниці козацької старшини Євдокії Василівни Комаровської, який зберігається в Державному архіві Чернігівської області. У

даній історичній розвідці, за допомогою методу аналізу, наводиться інформація про історію виникнення документу та викладено його основний зміст. Таким чином, з документу, можна зрозуміти що серед посагу наречених представників козацької старшини переважають коштовності. Тобто, виходячи з цього, можемо стверджувати, що дана стаття має велику цінність, адже дає змогу відтворити побут козацької старшини тих часів.

На цей час, у 2021-му році, статей на предмет козакознавчих студій у «Сіверянському літописі» налічується три одиниці. Слід відзначити що вони всі не великі за обсягом, але не менш цінні за попередні. Перша стаття присвячена побуту гетьмана Кирила Розумовського, а саме опису інтер'єру його садиби, автором якої є Юлія Фурсова «Щодо оздоблення гетьманської садиби Кирила Розумовського в Батурині на вул. Київській (на матеріалах фонду №51 центрального державного архіву України, м. Київ)» [201]. Головною метою роботи є виявлення фактів для точної інформації про стиль у якому збудована садиба, хто автор будівництва, час її побудови і т.д. Але проаналізувавши наявну інформацію дослідниця так і не змогла знайти всіх відповідей на поставлені питання. Вдалося лише чітко дізнатися що садиба збудована у середині XVIII ст., та була оздоблена у стилі бароко. На решту запитань відповіді прямої відповіді віднайти не вдалось, лише припущення.

Наступна робота – це дослідження наукового співробітника Національного історико-культурного заповідника «Гетьманська столиця», Тетяни Оксінєв «До питання поховання гетьмана України Кирила Розумовського» [127]. Розвідка створена з метою виявлення нових відомостей про поховання гетьмана України К. Розумовського, за допомогою аналізу нового документа. Цим документом є малюнок Й. Хабоко, який на сьогодні є єдиним зображенням склепу, що допомагає історикам візуалізувати поховання. А також допоміжними документами є протокол відкриття склепу, складеного О. Поплавським. Провівши аналіз вищезазначених документів, автор прийшов до висновку, що масштаб замальовки та дані з протоколу майже співпадають, існує лише невелика погрішність у 5-10 см. Чогось більшого з'ясувати не вдалось, але це не

робить ці документи не важливими, а навпаки вони допоможуть в подальших дослідженнях дізнатися більше інформації.

Наступною на черзі, третьою і заключною, статтею є історичне дослідження Андрія Бовгирі ««Наш Мазепа свят...» - гетьман у сприйнятті мешканців Гетьманщини» [23]. Головною ціллю праці є за допомогою джерельної бази, яка являє собою матеріали слідчих справ по політичним злочинах Російської імперії, що містяться у російському державному архіві давніх актів, провезти її аналіз та виокремити із матеріалів складові образу гетьмана І. Мазепи. Провівши дослідження А. Бовгиря стверджує, що у суспільстві Гетьманщини стосовно гетьмана склався альтернативний образ. Якщо точніше, то його основними складовими були позиціонування його як мецената, легітимного й справедливого гетьмана, правителя Гетьманщини. Що можна підтвердити наведеним у статті уривком із висловлювань Федора Стичинського: «І. Мазепа в очах спільноти – останній легітимний гетьман» [23; С. 7]. На території Гетьманщини таке відношення знаходило початок у запереченні офіційних прокламацій. Тут варто згадати слова Федора Стичинського відносно правління гетьмана І. Скоропадського: «...не Мазепа – проклятий Иуда, а нинешний гетман проклятий Иуда...» [23; С. 7]. З цієї цитати можна зрозуміти, що як порівнювали гетьмана з його наступником. Виходячи з вище наведеного, можна зробити висновок, що стаття є цінною для дослідження постаті гетьмана Івана Мазепи в історії українського козацтва та Гетьманщини.

Виходячи з цього матеріалу, варто наголосити на тому, що даний журнал спеціалізується на розвитку регіональності історичних знань. На його сторінках розвідок, з теми нашого дослідження налічується 49-ть одиниць. Більшість статей присвячується діяльності Гетьманів на території Чернігівського регіону. В журналі вміщено велику кількість статей про історію Ніжинського, Чернігівського та Прилуцького полків. Автори літопису взяли до уваги найбільші полки та досліджували історію політичної, економічної ситуації на території регіону. Історики зосереджують увагу на повсякденній історії регіонів. Вони залучили до своїх досліджень велику кількість джерельних матеріалів, які

дозволили ґрунтовно проаналізувати та порівняти розвиток Чернігівського регіону із сусідніми. Головними серед них є архівні матеріали Чернігівського державного архіву. Наступне, на що потрібно звернути увагу, це що протягом дослідженого періоду зовнішній вигляд та внутрішня структура журналу суттєвих змін не зазнавала. Відбувалися лише не великі косметичні зміни в оформленні, а структура то втрачала деякі рубрики, то поповнювалася новими. Стосовно періодичності виходу журналу, то вона була шість разів на рік, але іноді випуски були спарені. Причиною цьому були фінансові проблеми журналу, а також ситуації у країні що впливали на публіцистичну діяльність.

Розділ III. Українське козацтво крізь призму сучасної методології історії (за матеріалами наукового журналу «Краєзнавство»)

Часопис «Краєзнавство» розпочав своє існування у 1927 році в місті Харків, як друкований орган УКК і видавався до 1930 р. Часопис було створено як «журнал для масового краєзнавця», перед яким ставилося завдання забезпечити координацію в українському краєзнавчому русі. Ці чотири роки головним редактором журналу був М. Г. Криворотченко. У 1920-1930-х роках через проблеми фінансування, встановлення ідеологічного контролю над краєзнавчим процесом в УСРР та політичних репресій проти УКК журнал припинив існування. Відродження видання часопису «Краєзнавство» відбулося вже в роки незалежності, а саме у 1993 р. у місті Києві свідоцтвом про реєстрацію КП ч. 735 від 24.07.1992 року, Всеукраїнською спілкою краєзнавців України. З 1993 по 2011 рр. ним був Тронько Петро Тимофійович, а з 2012 року Реєнт Олександр Петрович, який є й нині чинним головним редактором. Склад редколегії суттєвих змін не зазнавав. Персоналії залишалися ті самі, змінювалися лише посади, які вони займали. Серед відомих членів редакційної колегії можна назвати цілий ряд науковців: Геннадій Бондаренко, Олександр Гуржій, Володимир Дмитрук, Ігор Коляда, Олександр Лисенко, Володимир Милько, Ірина Петренко, Олександр Рубльов, Григорій Савченко, Ганна Скрипник, Валерій Смолій, Сергій Шумило. Періодичність виходу номерів часопису з 1991 р. до 2010 р. була комбінована, тобто в одному випуску могло бути одразу декілька номерів, навіть зустрічаються роки без випуску журналу. Причиною цього були ті ж самі проблеми фінансування. З 2010 року, коли часопис знайшов джерело фінансування, він почав виходити стабільно – чотири номери на рік [238].

Перші праці, з козакознавчих студій, було надруковано у 1999 році й присвячено 350-річчю української національно-визвольної революції. Це праці вчених Л. Баженова [20], В. Степанкова [183], Ю. Мицика [113], П. Михайлини [109] та О. Савчука [143]. У праці дослідника подільського краєзнавства Л. Баженова «Події української національно-визвольної революції 1648-1657 років

на Поділлі та Південно-Східній Волині в історико-краєзнавчих дослідженнях другої половини ХХ століття» [20]. Автор ставив перед собою завдання систематизувати та проаналізувати праці про національно-визвольну революцію, які публікувалися у другій половині ХХ ст. Спираючись на праці І. П. Крип'якевича [95], В. О. Голобуцького [41], А. І. Баранець [21], О. М. Апанович [16] та інших, історик висвітлив їхні точки зору з питань української революції. Він зазначав у висновках, що найбільш сприятливий і плідний період у дослідженні історії Визвольної війни ХVII ст., в цілому в Україні й на Поділлі, зокрема, припадало на 90-ті роки. Характерною рисою цього явища є те, що героїкою середньовічної минувшини захопилася молодь, зросло нове покоління науковців і краєзнавців, позбавлених ідеологічної заангажованості й здатних з позицій історичної правди об'єктивно висвітлювати позитивні та негативні сторони визвольних змагань [20; С. 63].

Український історик Юрій Андрійович Мицик у своїй розвідці «Кілька документів з історії Національно-визвольної війни українського народу 1648-1658 рр. на Поділлі» [113] увів нові джерела – листи з польських архівів, які були написані представниками вищого польського командування та представниками середньої шляхти. Характерною рисою цих документів є вороже ставлення їхніх авторів до національно-визвольної війни українського народу. Водночас саме в цих листах подається низка важливих фактів стосовно воєнних дій саме на Поділлі у 1650-1655 рр. Описавши кожен з листів, історик зазначав, що кожен з наведених документів проливає додаткове світло на героїчну боротьбу українського народу проти Речі Посполитої, яка точилася на землях Поділля в роки національно-визвольної війни й цим вони є важливі й для істориків-професіоналів, і краєзнавців, і всіх, хто цікавиться минулим рідного краю [113; С. 73].

Цікавим науковим доробком стала праця історика О. Савчука «Проблема козаччини в історико-краєзнавчому русі 60-х - 80-х рр. ХХ ст.» [143]. У дописі розповідається, яким чином період козаччини було залучено в історико-краєзнавчому русі 60-х років ХХ ст., та як він вплинув на історичні пам'ятки

українського козацтва. Проводиться й опис започаткування краєзнавчих пам'яток історії козацького періоду.

Наступного року було опубліковано лише одну працю, відомого у галузях історії та політології, Олексія Карповича Струкевича «Прийняття політичних рішень у Гетьманщині» [191]. На основі аналізу історіографічних праць Л. Окіншевича [126], Б. Крупницького, Д. Дорошенка [75] та інших, а також джерельних матеріалів було проведено дослідження на предмет прийняття рішень та їх прийняття на Гетьманщині. У висновках до статті зазначалося, що еволюція механізмів прийняття політичних рішень засвідчує, що політична система Гетьманщини розвивалася за європейськими зразками від прийняття рішення безпосередньо народом, через монополізацію цих процесів політичною елітою та її інституціями до прийняття суспільно значущих рішень у представницькому органі [191; С. 167]. Отже, описані методи й прийоми прийняття рішень засвідчують, що політична культура української еліти другої половини XVII-XVIII ст. за найпоширенішою типологізацією була активістською та активістсько-підданською.

Наступні праці на предмет козакознавчих студій було опубліковано у 2008 році. Це історичні розвідки вчених О. Сакала «Домогосподарства сільського населення Гетьманщини другої половини XVIII ст.: деякі історико-демографічні аспекти (на прикладі села Ведмеже Роменської сотні Лубенського полку)» [145] та Ю. Гузенка у співавторстві з А. Войтенком «Деякі аспекти використання ручної вогнепальної зброї українським козацтвом у середині XVII ст.» [59]. О. Сакалом за основу своєї статті було взято статистичні дані розписів села Ведмежого за період з 1765 по 1772 роки та проаналізовано структуру сім'ї типових українських домогосподарств Гетьманщини другої половини XVIII століття. У праці автор ставив перед собою завдання визначити середню населеність та поколінний склад домогосподарств, а також дослідити структуру кожної родини, з'ясувати типологію домових спільнот такого типового українського села, як село Ведмеже Роменської сотні Лубенського полку за допомогою класифікації сімейних домогосподарств, розробленої британським

дослідником П. Ласлеттом. У результаті проведеного дослідження вчений-історик прийшов до таких висновків: по-перше, село Ведмеже мало достатньо високі показники середньої населеності домогосподарств; по-друге, аналіз поколінного складу родин засвідчив перевагу трипоколінних сімей над двопоколінними як у загальних показниках по селу, так і серед домогосподарств духовенства та козаків; по-третє, розгляд структури домогосподарств з метою їх типологічної класифікації продемонстрував суттєву перевагу складних сімей над простими [145; С. 173].

У центрі уваги наукового доробку істориків Юрія Гузенка та Анатолія Войтенка «Деякі аспекти використання ручної вогнепальної зброї українським козацтвом у середині XVII ст.» [59] закладена ідея розкрити вміння та історію козаків застосовувати зброю в поєднанні з різного роду польовими укріпленнями й способами шикування піхоти в залежності від обставин в ході битви. Для цього авторами було використано широкий обсяг історіографічної бази, а саме праці В. Е. Маркевича, А. Б. Жука, Д. І. Яворницького, Ю. А. Мицика, В. В. Корнієнка, В. О. Голобуцького та інших. Провівши аналіз джерельної інформації, автори дійшли висновків, що до головних аспектів застосування ручної вогнепальної зброї можна віднести наступні: відмова від старих зразків вогнепальної зброї (важких мушкетів із гнотовим замком); намагання використовувати озброєння з більш надійними кременевими замками; використання ручної вогнепальної зброї у поєднанні з всілякими укріпленнями; використання своїх, випробуваних у бойових діях шикувань піхоти, що дозволяло збільшити скорострільність і щільність вогню; застосування різних форм залпової стрільби залежно від обставин бою; маневрування кінноти й піхоти з одночасним веденням вогню; вогонь із засідок.

У 2009 р. статей по козацькій історії в часописі не друкувалося. У 2010 р. таких історичних розвідок налічується дві. Це праці вченого-науковця Ігоря Сердюка «Повторні шлюби в Гетьманщині у другій половині XVIII ст. (за даними метричної книги Христорождественської церкви містечка Ярецьки Миргородського полку)» [159] та дослідниці Тетяни Адамуса «Магічні практики

на території Гетьманщини та на підросійських землях України у XVIII ст.» [12]. Ігор Сердюк у своїй статті вивчив особливості укладання повторних шлюбів у Гетьманщині другої половини XVIII ст. за даними метричної книги Христорождественської церкви містечка Яреськи Миргородського полку. Враховуючи ці особливості історик провів дослідження та дійшов висновків, що вдівці і вдови були активними учасниками шлюбного процесу. За їхньої участі відбувалося більш ніж третина всіх вінчань. Щодо ситуації на шлюбному ринку у Яреськах, то тогочасні суспільні стереотипи, ціннісні орієнтації, меркантильні й господарські міркування спонукали до поєднання передусім вдівця і вдови. Специфіка статевої структури населення ставила чоловіка у більш вигідне становище, давала можливість вибору пари, тому шлюби вдівців і дівчат були не рідкістю. Жінці, а особливо з дітьми, доводилося орієнтуватися насамперед на вдівців, їхні шлюби з парубками вважаємо винятками. Доволі поширеними виявилися випадки третіх (для одного з подружжя) шлюбів, котрі офіційно дозволялися, але сприймалися радше негативно.

У 2011 р. вийшло декілька розвідок на козацьку тематику. Всі вони були присвячені 300-річчю Олешківської Січі. Авторами цих статей були Т. Чухліб [206], О. Гуржій [63], Г. Швидько [210], О. Титова [196], А. Сокульський [175], Д. Казіміров [85] та В. Дмитрук [74]. Детальніше ми розглянемо лише декілька з них, а саме дослідження професора Тараса Чухліба «Передісторія Олешківської січі: політичні причини переходу запорожців під зверхність Кримського ханства (1709 – 1711 рр.)» [206] та дослідниці історії запорозького козацтва Ганни Швидько «На руїнах Олешківської січі: роздуми мандрівника середини XIX ст. Щодо збереження пам'яток запорозького козацтва» [210].

У статті «Передісторія Олешківської січі: політичні причини переходу запорожців під зверхність кримського ханства (1709 – 1711 рр.)» [206] український історик Т. Чухліб проаналізував характеристику відносин та провів хронологічний ланцюг у подіях міжнародних відносин Запорізької Січі з правлячою верхівкою Московського царства, Королівства Швеція, Кримського ханства та гетьманату України. Також, не менший акцент вчений робить на

причинах, що підштовхнули запорізьке військо заснувати Олешківську Січ у 1711 році. Новизною розвідки є те, що аналізуючи процес заснування, автор зачіпає описовість архітектури спорудження. Таким чином, дослідник у своїй праці, поєднує історію політичних відносин запорізького війська з елементами його повсякдення, що робить її ще більш унікальною й цікавою.

Відома дослідниця козацької доби України Ганна Швидько, своєю чергою, у науковій праці «На руїнах Олешківської січі: роздуми мандрівника середини ХІХ ст. Щодо збереження пам'яток запорозького козацтва» [210] наводить аналітичний опис етнографічної подорожі письменника та етнолога О. С. Афанасьєва-Чужбинського, який описував у своїй мандрівці життя мешканців колишнього Запоріжжя на Дніпрі. Також вчений зазначав, що його огляд залишків Олешківської Січі відзначився на його ставленні до пам'яток минулого та вивченні історії українського козацтва загалом. Саме в розкритті змісту праці науковця полягає унікальність дослідження вченої Г. Швидько.

Наступного року друком вийшла праця, автором якої був краєзнавець Іван Миколайович Тимів «Розгром гетьманом Яном Собеським татарських військ на Калушині у жовтні 1672 року: джерела, хронологія подій, наслідки» [196]. В основу статті автором було закладено розповідь про похід Яна Собеського у жовтні 1672 р. на війська татар, основні бойові дії та його наслідки. Іван Миколайович розкриваючи зміст дослідження проробив великий обсяг роботи. Він проаналізувавши історичні джерела з піднятої тематики, простежив хід подій під час збройного повстання польських військ й українського населення проти татар. Також, зазначив що бойові дії відбувалися саме під час походу Яна Собеського 5-14 жовтня 1672 року. Тим самим встановив точну хронологію подій, визначив певні неточності та сформулював шляхи для подальших досліджень цієї проблематики. У висновках автор підсумував весь матеріал свого дослідження та в декількох словах описав перебіг подій під час битви.

Протягом 2013-го р. було опубліковано дві праці авторами яких були дослідники козацького повсякдення Петро Баранець «Історія козацько-старшинського роду Бороховичів» [21] та Олександр Сакало «Домогосподарства

козаків Лубенського полку другої половини XVIII ст.» [146]. П. Баранець у статті, на основі проведених досліджень Полтавським краєзнавчим музеєм та Полтавським національним педагогічним університетом ім. В. Г. Короленка, розповідає про рід Михайла Бороховича, який був гадяцьким полковником. У праці наводилась інформація про походження роду, їхнє сімейне дерево, опис майна М. Бороховича та інші подібні дані про родину.

Історична розвідка «Домогосподарства козаків Лубенського полку другої половини XVIII ст.» [146] за авторства вченого О. Сакало, де він спираючись на статистичні дані розписів 15 українських сіл Лубенського полку за період 1758 по 1782 роки, поставив за завдання проаналізувати типологію та структуру домогосподарств козаків Гетьманщини у період другої половини XVIII ст. Йому вдалося виконати мету свого дослідження і у висновках історик зазначає, домогосподарства тих часів мали три основні типи: прості (нуклеарні), розширені та мультифокальні. Однак, існували й домогосподарства, що склалися з однієї особи та ті, що не утворюють сімей. Тобто дане дослідження дає нам змогу зрозуміти що протягом другої половини XVIII ст. серед населення Гетьманщини переважали складні форми сімейної організації, де домогосподарство не є виключенням.

Протягом 2014-2015 рр. на сторінках часопису «Краєзнавство» публікації, що відповідають тематиці мого магістерського дослідження друком не виходило. А вже у 2016 році таких праць нараховувалося дві одиниці. Їх авторами були Наталія Олексіївна Саєнко «Козацькі родини Батурина другої половини XVIII ст. за даними Генерального опису Лівобережної України» [144] та Ігор Олександрович Сердюк «Вікова структура дитячого населення Гетьманщини в другій половині XVIII ст.» [152].

Вітчизняна дослідниця Н. Саєнко у своїй праці «Козацькі родини Батурина другої половини XVIII ст. за даними Генерального опису Лівобережної України» [144] метою своєї роботи ставила вивчення складу, статеві-вікової структури та типології козацьких родин Батурина за даними переписної книги міста. Провівши аналіз відібраної ним інформації автор зробив декілька основних

висновків: по-перше, у порівнянні з домогосподарствами виборних козаків, двори козаків-підпомічників мали значну кількісну перевагу; по-друге, протягом 1750-1760-х років до Батурина линув притік трудових емігрантів, що можна пояснити економічним розвитком міста; по-третє, провівши дослідження можна стверджувати, що кількість населення похилого віку була дуже малою; по-четверте, дослідивши типологічну структуру серед козаків Батурина перше місце, за кількістю, займали родини нуклеарного типу, друге – розширені господарства, й третє – це мультифокальні; по-п'яте, розглянувши статистику населення родин козаків, то їх середня кількість становила 4, 7 особи та переважали серед них двопоколінні родини.

Цікавим історичним дослідженням є наукова розвідка І. Сердюка «Вікова структура дитячого населення Гетьманщини в другій половині XVIII ст.» [152], у якій за основу взято історико-демографічні методики, за допомогою яких проводився аналіз структури дитячого населення Гетьманщини другої половини XVIII ст. Український історик на основі історіографічних і статистичних даних з даної теми навів різного року графіки й таблиці, та підсумовуючи зауважував, що відносна чисельність дітей різного віку залежала від коливань народжуваності/смертності, й могла бути змінена впливом голоду, недороду, епідемій. Як свідчать результати проведеного дослідження у праці, дитяча когорта була дуже чутливою до подібних впливів, а тому може бути своєрідним інструментом їх виміру.

За період з 2017-го по 2018-й роки на сторінках історичного журналу «Краєзнавство», на тематику історії українського козацтва, налічувалося лише дві одиниці статей. Перша з них написана, вже відомим з нашого дослідження, Ігорем Сердюком «Фертильність населення Гетьманщини XVIII ст.» [20]. Використавши як основний пласт інформацію з матеріалів Генерального опису Лівобережної України за період 1765-1769 рр. Гетьманщини історик провів власне дослідження. Метою якого науковець ставить проаналізувати наявну в нього інформацію та встановити чисельність дітонароджень. У основній частині своєї роботи вчений аналізував різного роду факти, що впливають на

народжуваність, та прийшов до висновків, що визначена кількість 4–7 дітонароджень є усередненою, вона розрахована для усіх жінок дітородного віку. Однак, якась їх частина була безплідною, або ж мала проблеми з дітонародженням, що «на практиці» дещо підвищувало усереднене число.

Друга стаття була присвячена питанню висвітлення етнічного та соціального складу козацької старшини Бузького козацького війська. Мається на увазі, робота вчених-істориків Аліси Ложешник та Олександра Ложешник «Козацька старшина Бузького війська: особливості етнічного та соціального складу» [101]. Автори наукової розробки спиралися на віднайдені ними архівні документи Державного архіву Одеської області та Російського державного військово-історичного архіву. Головною метою авторського дослідження, за допомогою вищезгаданих матеріалів, дослідити етнічний та соціальний склад вже згаданого війська. Також висвітлюється питання участі козацької старшини у військових операціях війни з Наполеоном та російсько-турецьких війнах. Важливим доповненням статті став опублікований у ній рапорт та формулярні списки сотників Бузького війська за 1815 р.

За 2019-й рік статей за тематикою мого дослідження було опубліковано більше, у порівнянні з попереднім роком й нараховувалося три одиниці. Це статті дослідників історії українського козацтва В. Потульницького та Г. Потульницького «Проблеми історії українського козацтва в науковій спадщині Омеляна Пріцака» [139], Г. Казьмирчука та М. Казьмирчука «Кальницький козацький полк в Національно-визвольній війні 1648–1657 рр.» [86], П. Олешка «Збереження та розвиток козацьких традицій Волинського краю у доробку Григорія Гуртового» [128].

Цікавою науковою розвідкою стала робота науковців В. Потульницького та Г. Потульницького «Проблеми історії українського козацтва в науковій спадщині Омеляна Пріцака» [139]. Метою статті було за допомогою особистого архіву Омеляна Пріцака та інших історіографічних праць (Д. Дорошенка [75], В. Степанкова [187], В. Смолія [166]) у дослідженні прослідкувати перетворення козацтва з побутового у суспільно-політичне явище та описати його ставлення

взагалі до українського козацтва. У висновках автори вказали, що умовно період життя вченого можна поділити на три періоди: німецький, американський та український. Але головне те, що під час кожного з цих періодів вчений досліджує різні аспекти українського козацтва. Загалом Історіософське бачення козацтва Омеляном Пріцаком, сконструйоване протягом тривалого історичного періоду та дослідження спадщини українських державотворців від Сагайдачного і Хмельницького до Мазепи та Орлика, є важливим внеском до дослідження сутнісних аспектів української та світової історії на теренах Східної Європи.

Провівши аналіз праць журналу «Краєзнавство» на предмет козакознавчих студій за період 1991-2021 рр., констатуємо, що їх налічувалося 27 одиниць. Їх тематику можна поділити на декілька основних груп – це найбільш поширена тематика повсякденної історії українського козацтва (15-ть одиниць статей), дещо менша кількість статей присвячена соціальній структурі Гетьманщини та періоду Національно-визвольної війни (4 та 5 одиниць статей), й найменша кількість (3 одиниці) статей зачіпали військову історію українського війська. Тобто, дане дослідження концептуального змісту доводить нам те, що журнал спеціалізується на тематиках мікроісторії та повсякденного напрямку історії. Наступне, що варто підсумувати це структуру та періодичність виходу часопису. По-перше, протягом цього періоду зовнішній вигляд та внутрішня структура журналу майже не зазнала змін, окрім відомих постатей та пам'яток української культури які змінювалися на обкладинках журналу. По-друге, періодичність виходу журналу до 2010 року була комбінованого виду. Причиною цьому були фінансові проблеми журналу, а також зміни головного редактора та складу редколегії, що також вносило свої корективи у періодичність виходу часопису.

Розділ IV. Актуалізація соціальної історії українського козацтва у контексті міждисциплінарного дискурсу альманаха «Соціум»

«Соціум. Альманах соціальної історії», засновником якого є Інститут історії України НАН України та Центр соціальної історії, постав перед читачем у 2002 році. Однак, затверджений він були лише наступного року свідоцтвом про державну реєстрацію альманаху «Соціум» датованим як КВ № 6936 від 04.02.2003 р. Головним редактором, від початку існування і по сьогоднішній день, є історик Валерій Смолій. Його заступником вчений є Віктор Горобець. Загалом редакторський склад журналу достатній, але він у певні періоди мав невеликі зміни, однак до нього входили (деякі науковці в числі редколегії до сьогоднішнього часу) такі вчені як: Наталя Старченко, Наталія Білоус, Геннадій Боряк, Юрій Волошин, Мирон Капраль, В'ячеслав Мордвінцев, Сергій Леп'явко, Володимир Ричка, Олексій Толочко, Петро Сас та багато інших. Часопис спеціалізується на проблемах соціальної історії різних періодів. Особливість альманаху передбачає в собі публікацію багатожанрових за змістом випусків. Переважно це статті у яких акцентується увага на дослідженні соціального середовища ранньомодерної України та її європейських країн-сусідів, на особливості повсякденного середовища окремих груп населення, на історії родини та гендерних взаємин тощо. Даний журнал є не винятком серед інших за своєю структурою, адже серед номерів є такі в яких продовжуються постійні та вводяться нові рубрики. Випуски журналу публікувалися кожного року, але так було до 2008-го. Тоді журнал почав мати фінансові проблеми й випуски публікувалися з періодичністю один випуск на два-три роки. Якщо брати періодичність публікацій за один рік, то це один випуск протягом календарного року [240].

Першою історичною розвідкою, на сторінках альманаху в 2002-му році, з тематики періоду козаччини була стаття українського історика Петра Саса ««Мушкет-сіромаха» і «шабля-сваха»: соціально-психологічні установки,

соціокультурні орієнтації та моделі поведінки запорозьких козаків (80-ті рр. XVI - початок XVII)» [147].

У ній автор розглядав питання, пов'язані з політичними ритуалами козацтва; емоційну реакцію козацтва виражену галузями музики та мистецтва, а також соціокультурні аспекти поглядів козаків на зброю. З цією метою Петро Михайлович використовує «тлумачний словник» синхронних джерел, а також відповідні джерельні матеріали більш пізнього походження. Прикладом може слугувати опис процесу обрання гетьмана у книзі Б. Папроцького «Герби польського рицарства», згідно з яким на початку 80-х рр. XVI ст. запорозькі козаки являли собою окрему, достатньо консолідовану соціально-політичну спільноту, члени якої керувалися принципами прямої демократії [147; С. 63].

Висновком до праці П. Сас навів пояснення порівняння з назви статті «мушкет-сіромаха» і «шабля-свах». За образом мушкета, який прирівняно до «сіромахи», можна побачити бувальця, що пройшов різні воєнні лиха та випробування. Шабля, яку названо «свахою», це непряме переадресування до образу смерті, чим фаталістично означено долю козака-воїна, котрий безстрашно йде проти ворогів.

Разом з роботою Петра Саса, протягом 2002-го року було опубліковано ще три наукові розвідки, авторами яких були історики В. Брехуненко [27], О. Сокирко [170] та О. Гуржій [61]. Віктор Брехуненко та Олексій Гуржій у своєму дослідженні «Запорожець на Дону (правовий статус українських козаків на теренах Війська Донського в першій половині XVII ст.)» окрім правового статусу піддав огляду коло питань переплетення яких сформувало відповідний статус козаків. Загалом, очевидно, що правовий статус українських козаків на Дону з одного боку, фокусує в собі дію специфічних ментальних установ обох козацтв, а з іншого – відбиває особливий характер українсько-донських стосунків. З'ясована модель статусу була однією з наріжних передумов інтенсивності між козацьких взаємин, тісної взаємодії козацтва на багатьох напрямках діяльності, саме такої думки дійшов науковець проаналізувавши матеріали з даного питання [27; С. 149].

Гарне історичне дослідження провів відомий джерелознавець Олексій Сокирко – ««Одягати і наглядати» (одяг і соціальний статус найманців Лівобережного Гетьманату кінця XVII - початку XVIII ст.)» [170]. Основу джерельної бази склали «Историю Русов», Літопис Самовидця [8], а також архівні матеріали та історіографічні праці інших науковців з цієї тематики. Його науковий доробок дав змогу нам зрозуміти, що в історії повсякденності одяг і система соціальних знаків, що пов'язані з ним, розглядаються як одна з постійно існуючих в рамках матеріальної культури людства структур, через зміни якої виразно простежуються зміни в суспільстві. Об'єктом уваги були військовослужбовці, але не та частина яка була пов'язана з із традиційною, рицарською верствою, а та що завдячувала своїм існуванням державній владі. Тобто мета статті показати як одяг маркує окремі щаблі в соціальній і професійній сферах, їх інституційний/корпоративний статус і рівень добробуту.

Науковець Олександр Іванович Гуржій проаналізував суспільно-політичний портрет Анастасії Марківни Скоропадської, показавши її людські вподобання та вади, як саме вона не маючи освіти поряд з чоловіком володарювала у великому регіоні – національній автономії. Результати свого дослідження він оприлюднив у статті ««Іван носить плахту, а Настя – булаву»? Суспільно-політичний портрет елітної жінки першої третини XVIII ст.» [61], де автор використав матеріали з брошур Т. Коструби, О. Прицака та монографії В. Панашенко. Також було використано деякі художні твори, але найважливіша інформація з теми, що висвітлюються, зосереджена в Центральному державному історичному архіві в м. Києві.

У історії постать А. Скоропадської, більшістю науковців, вважається найбільш відомою та впливовою серед жінок Української козацької держави, не виключенням є Д. Мордовець, думку якого наводить Олександр Гуржій у вище згаданій праці. Він применшував роль І. Скоропадського в суспільно-політичному житті України, чим відповідно звеличував його дружину – Анастасію Скоропадську. З його слів, гетьман був «человек слабый, безвольный, бесхарактерный, не умел держать... булаву и охотно, фактически, уступил ее

своей умной, энергической и хорошенькой Насте...» Саме через неї, за Мордовцем, російський цар Петро I «заправляв» усіма «малоросійськими справами». Названий автор доводив, що «огромная историческая заслуга» А. Скоропадської така: за допомогою царя вона здійснила «нравственное и политическое объединение Великой и Малой России» [61; С. 225].

Наступного року історичних статей на козацьку тематику нараховувалося дві одиниці, авторами яких були дослідники історії повсякдення Олексій Сокирко «Козацьке військо під прицілом модернізації» [171] та Лариса Буряк «Повсякденне життя козацької еліти Лівобережної України XVIII ст. крізь призму матеріального світу» [31].

Доцент історичних наук, Олексій Сокирко у своїй праці за допомогою використаної великої кількості історіографічної бази здійснив спробу описати трансформацію військово-політичної моделі гетьманату. Автор розділив статті на невеликі розділи, у яких по черзі розповідає про те коли виникає й звідки походить сам сюжет «реформування» козацького війська і яким чином він еволюціонує в джерелах, а також про обставини й способи відтворення задуму реформи. Своїми авторськими роздумами науковець сформулював певні висновки, що всі ці реформи мали здебільшого косметичний характер, просто зміцнюючи вже існуючу модель станового війська, вряди-годи посилюючи її регулярними формуваннями. Тобто в такій ситуації не йшлося про докорінні зміни військової організації, котра в центрально- й східноєвропейських країнах була тісно зв'язана із політичним і соціальним устроєм суспільства. Стосовно еліти Гетьманщини, то вона лише виношувала, як ми побачили, певні заходи інноваційного характеру, яким, втім, так і не судилося бути реалізованим.

Грунтовне історичне дослідження провела, провідний науковий співробітник відділу теорії та методики біобібліографії Інституту біографічних досліджень, Лариса Іванівна Буряк, яка у своєму дослідженні «Повсякденне життя козацької еліти Лівобережної України XVIII ст. крізь призму матеріального світу» [31] розкриває деякі фрагменти побутового життя новоствореної української еліти Лівобережжя у XVIII ст. з тим щоби, виходячи із її смаків,

станових уподобань, ціннісних орієнтирів, проаналізувати певні прояви внутрішнього світу, приватного життя старшинських родин Гетьманщини, побуту, що їх оточував. Проаналізувавши праці В. А. Смолія, Ю. А. Пінчук, В. Антонович та ін., вчена прийшла до певних висновків. З її слів козацька верхівка не могла оминати увагою європейську моду, причиною цьому є звичка перебувати в колі європейських впливів. Як приклад, можна навести вбрання старшинської еліти, який був пошитий із дорогоцінних тканин та оздоблений коштовними золотом та сріблом. Такий одяг був центральним місце у гардеробі української еліти [31; С. 40].

Тобто своїми міркуваннями та наведеними аргументами з інших історіографічних праць Л. Буряк підвела свого читача до висновку, що психологія української еліти, яка з'явилась на історичній арені в середині XVII ст., формувалась протягом довго часу, зазнаючи різних колізій, а разом відбувались складні трансформації у свідомості тогочасного суспільства зі зміною стилю життя та початком усвідомлення свого нового положення в суспільстві. Але в адаптації, до вищенаведених змін, еліті Гетьманщини допомагав саме матеріальний світ який їх оточував і одночасно розмежовував побутові цінності кожної із верств.

У 2004 році друком у журналі «Соціум. Альманах соціальної історії» на козацьку тематику було опубліковано лише одну статтю «Шлюбність і шлюбний стан старовірів Стародубського полку в другій половині XVIII ст.» [36], автором якої є науковець Юрій Волошин. У її основу автор вклав історико-демографічне дослідження на базі матеріалів Генерального опису Лівобережної України 1765-1769 рр. та IV (1782 р.) ревізії. За допомогою даної праці та використаної у ній методологічної бази, яка складається зі статистичних, демографічних та квантитативних методів історичних досліджень, Ю. Волошин охарактеризував інститут шлюбу та шлюбних відносин у цих поселеннях.

Як результат до своєї роботи історик наводить декілька висновків: поза межами шлюбу залишалось незначне число старовірів; середній шлюбний вік становив для чоловіків 22,5 року, а для жінок – 19,3; стародубські старовіри

вступали в шлюбні зв'язки виключно з представниками свого етносу та релігійної групи, що, відповідно, обмежувало шлюбний ринок; середня тривалість шлюбу становила 18 років; розподіл населення за шлюбним станом засвідчив – основна маса населення вступала до шлюбу лише один раз; позашлюбні зв'язки, хоча й мали місце в слободах, але не набули значного поширення, однак ставлення до них громадської думки було набагато толерантнішим, ніж у православних [36; С. 47].

Протягом 2005-го року на сторінках альманаху було опубліковано лише одну наукову розвідку на козацьку тематику. Об'єктом цієї історичної розвідки була девіантна, переважно злочинна поведінка жінок 80-90-х рр. XVIII ст. – часу інтенсивних соціальних перетворень, утвердження нового способу життя та бачення світу як для вищих прошарків тогочасної української спільноти, так і для представників простих «сословий». Автором цього дослідження є доктор історичних наук Володимир Маслійчук, який проаналізував матеріали фондів повітових судів Харківського намісництва за період з 1780 по 1796 рр. та результати проведеного аналізу вмістив у статтю «Девіантна поведінка жінки на Слобожанщині у 80-90-х рр. XVIII ст. (за матеріалами повітових судів Харківського намісництва)» [104].

Розділивши свій науковий доробок на декілька пунктів, В. Маслійчук у всіх подробицях аналізує повсякденне життя жінок Слобожанщини, яке пов'язано з девіантною поведінкою. Докладно розписавши своє дослідження автор стверджує, що девіантна поведінка, яка є властивою особам, не пристосованих до своєї культури, мусимо констатувати, що українська культура XVIII ст. у цілому проаналізована недостатньо. Тож, по суті, ми позбавлені чіткого уявлення про те, що є у цьому суспільстві нормою, як у ньому функціонує право, яким було нормативне ставлення до жінки, які відступили від норми толерувалися спільнотою, як ставилися до злочину на рівні повсякдення і в православній традиції, якою була народна релігійність, врешті, ми практично не маємо уявлення про злочинний світ того часу, його норми, звичаї, параметри.

Протягом 2007 року, по періоду українського козацтва, на сторінках часопису було опубліковано три історичні розвідки. Серед них найбільш об'ємною є праця «До історії родинної конфліктності. Насильство у родині на Лівобережній та Слобідській Україні у другій половині XVIII ст.» [106], автором якої є вже знайомий нам український історик Віктор Леонтійович Маслійчук. Вітчизняна історіографія має обмаль праць, пов'язаних з такою непривабливою тематикою, хоча вона й забезпечена досить широкою джерельною базою. Головним завданням роботи автор поставив перед собою дослідити так званий «темний» бік побутування сім'ї – бійки між чоловіком та дружиною, авторитарна влада батьків над дітьми, врешті, випадки інцесту та зґвалтування, низка інших конфліктних ситуацій. Тим самим він ставить відносність поняття домашнього затишку та підштовхує до пошуку засобів подолання й запобігання наруги над особистістю [106; С. 115].

Наступні дві праці стосувалися проблематики українських судів. Одна з них, відомого по працям в інших досліджених журналах моєї роботи, професора Віктора Горобця «Прибуткове суддівське ремесло: «вина панська» і «вина врядова» у судочинстві Гетьманату» [53], де предметом дослідження виступали лише грошові та натуральні стягнення на користь судової й урядової адміністрації у вигляді штрафів за порушення закону та невиконання винесених судових вироків і постанов – так звані «вина панська» і «вина врядова». Основу джерельної бази складають матеріали Полтавських міських книг – офіційних реєстрів, куди вписувалися розглянуті полковим судом справи та вироків щодо них та архівні матеріали, що перебувають на збереженні в Інституті рукопису НБУ ім. В. І. Вернадського. Виходячи з тієї інформації яка доступна автору він її проаналізував та дійшов таких висновків, що в судочинстві Гетьманату, принаймні на полковому рівні, побутує таке покарання як «вина». У козацьких судах же під еквівалентом «вини» виступають не гроші, а натуральні плати – худоба, майно, угіддя, земля і навіть робоча сила злочинця і його сім'ї.

Другою, не менш важливою, працею є «Скільки коштує порозуміння? «Поклони» та «наклади» в українських судах першої чверті XVIII ст.» [172], яку

написав історик-письменник Олексій Сокирко. За тематикою вона схожа на вищезгадану статтю Віктора Горобця, але за викладом матеріалу відрізняється. У ній історик на прикладі реальних судових позовів XVIII століття відтворив картину тогочасного судового процесу. Таким чином, офіційний судовий процес вимагав не лише зв'язків, але й чималих коштів, брак яких, попри нечасті обмовки джерел, був однією з домінант у настроях і переживаннях позивачів та оскаржених. Тобто суд на Гетьманщині переплітав собою приватні і публічні сфери, що робили його архаїчним. Наведена в статті, за допомогою реєстрів позивачів, фінансова сторона судового процесу дає змогу нам зрозуміти, що судитися – означало мати гроші.

За 2008 рік редколегія журналу випустила дві статті з козацької тематики. Першою з них є науковий доробок Віктора Горобця, який зробив вагомий внесок історичних досліджень на сторінки альманаху, «Малі соціальні та соціо професійні групи Гетьманату: «курінчики», «стрільці», «протекціанти», «дворяни»» [47]. Предметом його дослідження були малі соціальні групи в середовищі козацького стану, які географічно обмежуються південними полками Гетьманату, а саме: Полтавським і Миргородським. Базується стаття В. Горобця на переписах і ревізіях того часу, за допомогою яких він описує соціальні групи які вказані в назві статті. До аналізу входить інформація про початок формування певної групи, які були обов'язки її членів, їхня загальна кількість, середній вік соціальний склад та ін. Наприклад, так автор розповідає про «курінчиків» та «стрільців куреня полковника»: «Соціальна група «курінних козаків» або «курінчиків», згідно з припущеннями дослідників, почала формуватись ще з перших років існування козацького Гетьманату, а вже в роки гетьманування Івана Скоропадського (1708–1722) в Україні існувала доволі розгалужена мережа таких спільнот. У функціональні обов'язки курінчиків входило завдання формувати особистий почет значного товариша Війська Запорозького, що супроводжував його у військовому поході та прислужував у мирний час. Загальна кількість курінчиків Полтавського полку 1719 р. становила 149 осіб.» [47; С. 187]. Загалом слід зазначити, що соціальна структура Гетьманату в 1720

– 1730-х роках все ще перебувала у стані дифузії. Здебільшого це відбулося внаслідок відсутності уніфікованої моделі соціальної стратифікації в межах всього Гетьманату.

Друга стаття належить до наукової колекції дослідника історії освіти Максима Васильовича Яременко та має назву «Навчатися чи не навчатись? До питання про «освітні стратегії» посполитих Гетьманщини XVIII ст. та пов'язану з ними соціальну мобільність» [236]. У ній науковець зачіпав питання освіти посполитих Гетьманщини та прийшов до висновку, що елементарно грамотний посполитий користувався повагою серед членів громади. Але виходячи зі статті є підстави стверджувати, що у посполитих Гетьманщини XVIII-го ст. не було особливих спонук витратити свій час на високу науку й опанування грамот, що можна назвати одним з пояснень поширеної серед них неграмотності в писемності. Пізніше просвіта селянства була загальмована важким економічним та правовим становищем у державі, надалі відбувалися невдалі й вдалі спроби підвищити рівень грамотності, але це все ж інше дослідження.

У 2010-му році наукових досліджень з козацької тематики, на сторінках вже дев'ятого випуску журналу, було опубліковано три одиниці. До їх числа входять праці істориків Ігоря Сердюка «Населення літнього віку у містах Гетьманщини (за даними Румянцевського опису 1765-1769 рр.)» [157], Володимира Пришляка «Козацький гетьманат часів Данила Апостола: протиріччя між гетьманською та імперською системами влади» [77] та Оксани Романової ««Боже неблагословіння» чи вигідне одруження? Штрихи до ціннісних пріоритетів козацької старшини XVIII ст.» [142].

Стаття І. Сердюка присвячена людям літнього віку, які проживали на території Гетьманщини. За основу дослідження було взято Генеральний опис Лівобережної України 1765–1769 рр. – це документ, який містив у собі перепис населення і господарства Лівобережної України. Також автор активно спирається на праці Арнольда Перковського та Юрія Волошина. За допомогою свого дослідження автор встановив 60-річний вік як умовну межу між активним життєвим періодом і старістю, що була притаманна ранньомодерному міському

соціуму. Основне число населення міст по досягненню цього віку визнавала себе хворими, слабкими, причому у більшості випадків «за старістю». Іноді були випадки, що люди літнього віку брали шлюб і народжували дітей, але їх була невелика кількість. Загалом серед осіб літнього віку переважали жінки, а люди яким виповнилося 90 років, вважалися довгожителами, однак їх у всіх проаналізованих містах зі статті не набралось й десятка.

У наступній роботі, Володимира Пришляка «Козацький Гетьманат часів Данила Апостола: протиріччя між гетьманською та імперською системами влади» [77], дослідник на прикладі взаємовідносин у козацькому Гетьманаті другої чверті XVIII століття показав проблеми конфлікту та порозуміння у політичній сфері. Тому, що саме цей період ознаменувався коротким відновленням моделі гетьманської влади під час правління Данила Апостола, яка чітко продемонструвала весь спектр суперечностей у затяжних політичних конфліктах між різними системами влади: з одного боку, між старожитнім гетьманським укладом козацької автономії, а з другого – між просвітницько-абсолютистським штампом імперського управління щодо привабливої окраїни новопосталої Російської імперії.

Проаналізувавши всі деталі правління тогочасного Гетьманату, автор у висновку дає відповідь на головне питання статті: яким саме був Гетьманат за правління Данила Апостола? Загалом, у цей період між гетьманською та імперською гілками влади відбувалися дружні відносини. Однак, було місце й протиріччям між ними, які були спричиненні відмінними й усталеними державними традиціями. Саме вони підсилювали кризові явища на території Гетьманщини й Російської імперії. Тобто, якщо в декількох словах, то проведена в ті часи політика лише тимчасово призупинила ліквідаційний процес Гетьманату.

Заключною статтею у цьому випуску журналу, з козацької тематики, є історична розвідка, старшого наукового співробітника, Оксани Романової ««Боже неблагословіння» чи вигідне одруження? Штрихи до ціннісних пріоритетів козацької старшини XVIII ст.» [142]. У даній роботі на прикладі

справи про дозвіл на укладення шлюбу поміж двома заможними козацькими родинами – Горленків та Марковичів, дослідниця провела реконструкцію їхніх ціннісних пріоритетів в ситуації, коли потрібно було робити вибір між прагматичною метою та виконанням церковних приписів. О. Романова вивчивши та проаналізувавши ці дві справи, у своїй розвідці, стверджувала, що козацька старшина не дивлячись на церковні правила, намагалася укласти шлюби у своєму оточенні, між давніми родичами і свояками, внаслідок чого відбувалося замикання її як окремих вид соціальної групи. Однак, свої не завжди достатньо побожні вчинки задля досягнення бажаного козацька старшина здійснювала спроби узаконювати через архиєрейське благословення, якого вони добивалися будь-яким способом [142; С. 387].

Наступна розвідка, з козакознавчих студій, ««Фактор міста» у «латинському шкільництві» Гетьманщини XVIII ст.» [235] була опублікована у 2013 році у десятому випуску альманаху, автором якої є вчений-історик Максим Яременко. У ній вчений з'ясував яке було місто в Україні XVIII-го століття, які його функції, яка кількість міщан навчалася у закладах освіти, яке було їх походження та які відмінності містечка з сільським поселенням. Дане дослідження проведене на основі численних історіографічних праць, серед яких головне місце посідає дослідження Ігоря Сердюка, але найголовніше це матеріали реєстрів вихованців Києво-Могилянської академії 1737-1738 років.

Провівши аналіз наявної у науковця інформації він наводить висновки, в яких зазначає, що про критерії «місткості» значної частини українських містечок можна дискутувати. Адже вони не мали вагомих відмінностей від сіл у звичаях, ритмі та організації життя, а головне не характеризувалися великою кількістю населення. Але все ж дані «містечка» мали хоч і не дуже масштабні, але все-таки явні відмінності від сільських поселень. Головною відмінністю, на думку автора, між українським містом та сільським поселенням – це переважання городян у «латинських школах», а в результаті, слід гадати, їхніх вихованців серед міського населення [235; С. 125].

У одинадцятому випуску, за 2015-й рік, журналу «Соціум» історичних досліджень на козацьку тематику було дві – це дослідження відомих науковців Олени Дзюби «Інтер'єр та мода як ознаки стилю життя козацької старшини XVIII ст.» [70] та Оксани Косміної «Вбрання української еліти XVII–XVIII ст.» [90].

У зазначеній праці кандидата історичних наук, Олена Миколаївна Дзюба висвітлює характерні ознаки стилю життя козацької старшини у XVIII ст., але основну увагу приділяє інтер'єру та моді. Основний обсяг інформації про функції тогочасної еліти суспільства міститься у щоденниках, листах та заповітах козацької верхівки Гетьманщини. У статті за допомогою опису маєтків, їхнього інтер'єру, сімейних реліквій, зброї, одягу і тому подібних речей можна сформуванати відповідний для них стиль життя. Прикладом можуть слугувати наведені автором слова О. Косміної: «Необхідно зазначити, що одяг не лише виконує чисто утилітарну функцію, а і є предметом естетичних смаків, уподобань, що формують характерний для різних епох стиль. Костюм української еліти став показником загального рівня барокової культури з властивими їй оптимістичними тенденціями, характерними також для періоду патріотичного піднесення» [70; С. 317]. Подібні речі простежуються не тільки в одязі, а й в інших деталях інтер'єру та моди козацької старшини.

Схожу, але по своєму важливу, працю написала вчена Оксана Косміна «Вбрання української еліти XVII–XVIII ст.» [90]. Джерелами для написання статті та опису побутового життя української еліти Гетьманщини XVIII ст. є родинні документи, мемуари та щоденники, актові документи, портретний живопис. Дана робота є великою за обсягом інформації, у якій аналізується одяг української верхівки XVII-XVIII ст. Вона розділена на декілька мінірозділів, у яких розповідається про походження стилю одягу населення того періоду, про тканини із яких він вироблявся, а також про кожний елемент із вбрання української старшини окремо. Таким чином, ця праця важлива тим, що описує культуру вбрання даного в статті періоду і дає змогу зрозуміти розвиток українського вбрання в наступні століття.

У 2017 році в історичному альманасі «Соціум» було опубліковано останні три, на цей момент, праці по козацькому періоду. Перша стаття Віктора Горобця ««Всякие полковые уряды». Полкова старшина гетьманату як владний інститут і соціальна група» [42], яка присвячена владному становищу та статусним соціальним показникам груп полкової старшини Гетьманату. Головна увага зосереджена на дослідженні функціональних обов'язків різних груп полкової старшини та виявленню рівня їхнього залучення до справ управління полком в адміністративній і військовій сферах, а також акцентована увага на стратегіях службового зростання полкових старшин та інших подібних аспектах.

Робота велика за своєю структурою, у якій використана чимала кількість архівних матеріалів та історіографічних праць таких вчених як А. Лазаревського [98], В. Дядиченка [81], Л. Окиншевича та ін. Проаналізувавши наявну інформацію у своїй роботі історик В. Горобець прийшов до декількох висновків: по-перше, що описана соціальна група схильна до замкнутості; по-друге, потрапити до складу групи найбільше шансів мали військові канцеляристи генерального і полкового рівня, а також сотники; по-третє, розповідається про винагороду за їхню службу, тобто якою вона була та як її отримували.

Другою історичною розвідкою була праця «Древо без плоду: бездітність і безпліддя в суспільстві Гетьманщини (спроба соціально-історичного дослідження)» [154], автором якої є вчений Ігор Сердюк. У ній проаналізовані позиції суспільства до проблеми бездітності на території Гетьманщини, але якщо точніше, то ставлення до проблеми тогочасного релігійного соціуму. Це і є одне з головних завдань даного історичного дослідження.

На жаль, у джерелах періоду Гетьманщини мало згадується про бездітні шлюби, але І. Сердюк все ж таки відшукав деякі матеріали. Структурно вони викладені у вигляді розділів, у яких розповідається про причини виникнення такої проблеми, шляхи її вирішення та ставлення до сімей які потрапили до такої ситуації. Якщо говорити про спроби зцілення, то автор описує такі варіанти як: медичний шлях, але враховуючи тогочасну медицину, то вона могла більш нашкодити ніжвилікувати; самолікування; магичні маніпуляції, однак, магичні

маніпуляції могли закінчитися судом, тож, вочевидь, окрім їхнього змісту був важливим ще й результат: якщо він влаштовував сторони, то це вважалося лікуванням, якщо ж ні, то – чарами; та молитва, яка дуже допомагала сім'ям [154; С. 73].

Тобто, з вищезазначеного дослідження можна зробити висновок, що на Гетьманщині траплялися випадки бездітних шлюбів, але переважно це були казусні випадки. Суспільство намагалося боротися з хворобою безпліддя, але це не завжди вдавалося, адже медицина була не на найвищому рівні. Ставлення до таких сімей було більш нейтральним, ніж негативним.

Заключною статтею за 2017-й рік є науковий доробок Олени Дзюби «Дозвілля в повсякденному житті козацької старшини» [69]. Особливість якої в тому, що вона написана на матеріалах мемуарної літератури першої половини XVIII ст., а саме щоденників П. Апостола [1], Я. Марковича [3] та М. Ханенка [4]. Проаналізувавши наявну інформацію, О. Дзюба зазначає, що серед улюблених занять під час дозвілля, для козаків було читання і збирання книг. Чимало часу присвячували мистецтву, музиці та влаштовували домашні вистави. Поруч з цим, значиме місце серед козацької старшини, займало традиційне провадження вільного часу – родинні і дружні застілля, гра в карти, полювання, бджільництво.

Не менш важливою є розвідка, яка закінчує список проаналізованих праць альманаху «Соціум», польського історика Маріуша Роберта Дроздовського «Шляхта Речі Посполитої і козацька проблема на коронаційному сеймі Яна Казимира» [76]. У ній предметом для дослідження є погляди шляхти Речі Посполитої на способи вирішення козацького питання, яке було піднято на коронаційному сеймі польського короля. Автор уміло розкриває зміст проаналізованих сеймових інструкцій у яких описано, що шляхта не мала чіткого вирішення питання. Однак, серед їх представників пропонувалися як шляхи мирного вирішення питання, так і думки про його не ефективність. Таким чином, праця є важливою для розуміння ставлення до козацтва польської сторони у той період.

Проаналізувавши історичні розвідки на сторінках журналу «Соціум. Історичний альманах», на предмет козакознавчих студій, з моменту його заснування і до наших днів, можна констатувати що їх нараховується 23 одиниці. Провівши актуалізацію міждисциплінарного дискурсу, можемо виокремити, що окрім вітчизняних розвідок у часописі мали місце дослідження польських й канадських авторів. Саме ці вчені активно досліджують історію повсякдення козацьких часів. Порівнюючи із вітчизняними дослідженнями можна виокремити такі особливості. Найголовніше, це що зарубіжні дослідники, маючи свою об'ємну джерельну базу, активно посилаються на нашу вітчизняну. Серед головних можна виділити літопис Самовидця [8], літопис С. Величка [9], літопис Г. Грабянки [7] та універсали українських гетьманів [5; 10; 11]. Однак є моменти, на які зарубіжні науковці мало звертають уваги. Наприклад, досліджуючи певну проблематику вони використовують одну-дві гіпотези, тоді як вітчизняні для ґрунтовного аналізу одразу декілька. Але враховуючи це, вказані дві групи дослідників, виконують головне завдання свого дослідження.

Розглядаючи зовнішній вигляд часопису, то можна стверджувати що особливих змін з моменту заснування він змін не зазнавав. Тоді як періодичність виходу журналу була один випуск на рік, однак у 2003-му році, було опубліковано два випуски. Причини цьому були різного типу: фінансові проблеми журналу, внутрішня його реорганізація та політичні ситуації в країні.

Проблематика журналу – це соціальна історія певних періодів в українській історії, зокрема козацтва. Саме висвітлення на його сторінках історії певних соціальних груп, їх взаємовідносини та роль в економічних і культурних структурах і процесах є головною специфікою журналу.

Висновки

Виконання поставлених завдань дає можливість узагальнити отримані результати та сформулювати висновки нашого магістерського дослідження:

1) Нам вдалося охарактеризувати стан джерельної та історіографічної бази є достатнім для проведення окремого дослідження. Вона є різноманітною в тематичному і в хронологічному плані, що робить її унікальною та інформативною. Основу джерельної бази становлять літописи козацьких часів, а саме: літопис Самовидця [8], Григорія Грабянки [7] й Самійла Величка [9]. Щоденники мандрівників, сер Окрема увага приділена їм яких важливе місце посідає «Опис України» Гійома де Боплана [2]. Універсали гетьманів: Богдана Хмельницького [5;], Івана Мазепи [10], Івана Виговського [11], Івана Самойловича [11], Павла Полуботка та ін. З аналізу джерельної бази ми з'ясували, що більшість названих праць є суб'єктивною думкою. Найбільш об'єктивними є актові джерела, а саме універсали гетьманів. Даний спектр джерел дозволив нам ґрунтовніше проаналізувати історичні статті.

Відповідно, головними історіографічними доробками є історичні журнали «УІЖ», «Краєзнавство», «Соціум. Альманах соціальної історії» і «Сіверянський літопис». Перелічені журнали формують основний спектр історичних знань з історії козацьких часів в Україні. На сьогодні в них вміщена найбільша кількість статей із військової історії козацьких часів, повсякденності, соціальної історії.

2) Нам вдалося розкрити концептуальний зміст матеріалів журналів на предмет козакознавчих студій. Було віднайдено значну кількість статей з «козацької» тематики, а саме 185-ть одиниць. У цих працях підіймаються різного роду теми із часів козаччини. Серед них можна виділити питання повсякденного життя українського козацтва, національно-визвольної боротьби, виникнення Запорізької Січі й козацтва та політичної діяльності українських гетьманів. Перелік праць залежав від хронологічного періоду та політичних умов в яких писалася історія козацтва. Відповідно до перелічених зовнішніх впливів ми спостерігаємо тенденцію збільшення тих чи інших концептуальних матеріалів на сторінках журналів.

3) Нам вдалося дослідити роль концептуально – історичних матеріалів на сторінках журналу УІЖ. У формуванні нової козацької історії ми можемо назвати декілька ключових напрямків: історія міжнародних відносин козацько – гетьманського періоду; історія соціальної стратифікації суспільства; повсякденні практики козацько – старшинського стану; політична, економічна, військова діяльність Гетьманів; концепції та дискусії навколо питань виникнення та ліквідації Запорізької Січі. Окремо увага приділена питанням Національно – Визвольної війни. Даний аспект має найбільшу популярність та актуалізацію досліджень в цій темі.

4) Нам вдалося проаналізувати розвиток історичних знань в журналі «Сіверянський літопис». Варто наголосити на тому, що даний журнал спеціалізується на розвитку регіональності історичних знань. Більшість статей присвячується діяльності Гетьманів на території Чернігівського регіону. В журналі вміщено велику кількість статей про історію Ніжинського, Чернігівського та Прилуцького полків. Автори літопису взяли до уваги найбільші полки та досліджували історію політичної, економічної ситуації на території регіону. Історики зосереджують увагу на повсякденній історії регіонів. Вони залучили до своїх досліджень велику кількість джерельних матеріалів, які дозволили ґрунтовно проаналізувати та порівняти розвиток Чернігівського регіону із сусідніми.

5) Нам вдалося охарактеризувати мікроісторію та історію повсякдення українського козацтва крізь призму сучасної методології на сторінках журналу «Краєзнавство». Головними напрямками досліджень з мікроісторії ми можемо виокремити: дослідження походження назв міст і містечок; організація військової могутності; історія козацьких родів; історія дослідження хвороб. Дані напрямки найбільш популярні та структуровані в журналі. Представлені теми є найбільш популярними в сучасній методології. Проаналізувавши зміст статей з вище згаданих тематик, можна констатувати що вони мали свої особливості. Насамперед це обмежена джерельна та історіографічна база. Адже, мікроісторія зачіпає лише певні елементи з масштабних історичних подій. Однак, такий

підхід не впливає на важливість досліджень. Наступна особливість – це різноманітність у виборі об'єкта для дослідження, що дає можливість для детального й різнобічного аналізу історичних подій. Ще однією особливістю можна назвати помітний прояв зацікавленості, протягом останнього десятиліття, в галузях повсякденної історії та мікроісторії.

6) Нам вдалося актуалізувати міждисциплінарний дискурс. Можемо виокремити такі регіональні походження авторів: польські та канадські. Саме ці вчені активно досліджують історію повсякдення козацьких часів. Порівнюючи із вітчизняними дослідженнями можна виокремити такі особливості. Найголовніше, це що зарубіжні дослідники, маючи свою об'ємну джерельну базу, активно посилаються на нашу вітчизняну. Серед головних можна виділити літопис Самовидця [8], літопис С. Величка [9], літопис Г. Грабянки [7] та універсали українських гетьманів [5; 10; 11]. Однак є моменти, на які зарубіжні науковці мало звертають уваги. Наприклад, досліджуючи певну проблематику вони використовують одну-дві гіпотези, тоді як вітчизняні для ґрунтовного аналізу одразу декілька. Але враховуючи це, вказані дві групи дослідників, виконують головне завдання свого дослідження. Загалом, проблематика досліджень, які проводили науковці журналу – це соціальна історія певних періодів в українській історії, зокрема козацтва. Саме висвітлення на його сторінках історії певних соціальних груп, їх взаємовідносини та роль в економічних і культурних структурах і процесах є головною специфікою журналу.

7) Нам вдалося охарактеризувавши досліджувані журнали зробити деякі висновки. Головний з них, що в представлених виданнях досліджується широке коли питань. Однак, інтерес до періоду козащини, серед науковців, прослідковується більшою мірою. Виходячи з проаналізованого матеріалу, можна сказати що найбільша кількість праць міститься у журналах «УІЖ» (86-ть одиниць) та «Сіверянський літопис» (49 одиниць). Провівши роботу над ними, можна констатувати, що проблематика статей залежала від подій у країні. На початку 90-х років, через проголошення незалежності України, відбувалася

висока актуалізація написання праць до історії національно-визвольної війни під проводом Богдана Хмельницького. А вже до середини 90-х років ця активізація спадає і статті присвячувалися причинам виникнення козацтва та Запорізької Січі. Наприкінці 90-х та початку 2000-х років відбувається посилення популярності історії козацьких часів. У 2000-х роках варто виділи два таких важливих періоди. Перший це початок тисячоліття де наростала тенденція козакознавчих студій і період з 2014 до сьогодні, адже в цей період видано велику кількість статей з історії міжнародних відносин козацько-гетьманської держави й інших країн Західної Європи та Сходу. Пов'язано це з тим, що саме в цей рік Україна починає обирати свій шлях між Європейським союзом та Митним союзом. Також, слід відзначити, що з початком антитерористичної операції на Сході України у 2014-му році, історія козацтва досягає свого піку. На сторінках журналів з'являється велика кількість статей присвячених історії відносин козаків із сусідніми країнами, зокрема Московським царством.

Однак головна відмінність цих журналів полягає у тому, що «Сіверянський літопис» є регіональним журналом. Тому відповідно праці у ньому присвячені Чернігівському краю та подіям що відбувалися на його території за козацьких часів. Тоді як у журналі «УІЖ» містяться роботи які описують події козацьких часів всієї території України.

Менша кількість статей міститься у журналах «Краєзнавство» (27-м одиниць) та «Соціум. Історичний альманах» (23-и одиниці). Спричинено це тим, що ці журнали спеціалізуються дещо на інших питаннях, однак на їх сторінках публікувалися статті із козацької тематики вузько направленої проблематики.

Список використаних джерел та літератури

Джерела:

1. Апостол П. Д. Дневник (Май 1725 – май 1727 г.). Пер. по рукописи с франц., предисл. А. // Киевская старина. – 1895. – № 7-8. – С. 104.
2. Гійом де Боплан. Опис України. – Львів.: Каменяр., 1990 р.
3. Дневник генерального подскарбья Якова Марковича (1717–1767). – Ч. 1 (1717–1725). – Киев, 1893. – С. 205.
4. Дневник генерального хорунжего Николая Ханенко. – Киев, 1884. – С. IX.
5. Документи Богдана Хмельницького (1648-1654). – К.: Видав. АН УРСР, 1961.
6. Крюйс К. Разыскание о Доне, Азовском море, Воронеже и Азове // Отечественные записки. – СПб., 1824. – С. 68
7. Літопис гадяцького полковника Григорія Грабянки. — К., 1992.
8. Літопис Самовидця. – К.: Наукова думка., 1971 р.
9. Літопис Самійла Величка. — К., Наукова думка., 1991.
10. Універсали Івана Мазепи: 1687 – 1709. – Ч. I. – К. Львів, 2002.
11. Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657–1687) // Упорядкування І. Бутич, В. Ринсевич, І. Тесленко. – Київ; Львів: НТШ, 2004. – 1086 с.

Матеріали журналів:

12. Адамус Т. Магічні практики на території гетьманщини та на підросійських землях України у XVIII ст. // Краєзнавство. – 2010. - №3. - С. 56-63.
13. Адруг А. Зображення у творах мистецтва Троїцького собору в Чернігові, зведеного за сприяння І. Мазепи // Сіверянський літопис. – 2009. - №6. - С. 66.

14. Алмазов О. Гетьманські агенти як канал отримання гетьманом Лівобережної України І. Самойловичем відомостей про стан справ у Речі Посполитій (1672-1687 рр.) // Сіверянський літопис. – 2015. - №3. - С. 243.
15. Алфьоров О. Невідомі універсали гетьмана Івана Мазепи до Козми Алфьорова та Василя Галенка // Сіверянський літопис. – 2009. - №5. - С. 136.
16. Антонович В. Б. Про козацькі часи на Україні. – К., 1991
17. Апанович О. Гетьмани України і кошові отамани Запорозької Січі. – К., 1993. – С. 16.
18. Апанович О. Розповіді про запорозьких козаків. – К., 1991. – С.94; Гетьмани і кошові отамани Запорозької Січі. – К., 1993. – С.26.
19. Апанович О.М. Урядові службовці Гетьманщини - українська інтелігенція ХУІІІ ст. // Український історичний журнал (далі – УІЖ). – 1997. - №2. - С. 92-97.
20. Баженов Л. Події української національно-визвольної революції 1648-1657 років на Поділлі та Південно-Східній Волині // Краєзнавство. – 1999. - №1-4. - С. 58.
21. Баранець П. Історія козацько-старшинського роду Бороховичів // Краєзнавство. – 2013. - №2. - С. 56-60.
22. Білоус Н.О. Люблінська унія 1569 р.: історіографічні погляди та інтерпретації (до 440-річчя Люблінської унії) // УІЖ. – 2010. - №1. - С. 65-83.
23. Блакитний М. Невідоме зображення гетьмана Івана Мазепи на іконі Покрови Богородиці з Новгород-Сіверського // Сіверянський літопис. – 2020. - №2. - С. 4.
24. Бовгиря А. "Язык козацький": мова як ознака ідентичності в Гетьманщині (друга половина ХVІІ–ХVІІІ ст.) // УІЖ. – 2016. - №6. - С. 45.
25. Бовгиря А. «Наш Мазепа свят...» – гетьман у сприйнятті мешканців Гетьманщини // Сіверянський літопис. – 2021. - №3. - С. 4.
26. Бовгиря А.М. Доноси у суспільно-політичному житті Гетьманщини ХVІІ– ХVІІІ ст. // УІЖ. – 2013. - №1. - С. 67-79.

27. Брехуненко В. Запорожець на Дону (правовий статус українських козаків на теренах Війська Донського в першій половині XVII ст.) // Соціум. Історичний альманах. – 2002. - №1. - С. 145-155.
28. Бульвінський А.Г. Дипломатичні зносини України в період гетьманування Івана Виговського (серпень 1657 - серпень 1659 рр.) // УІЖ. – 2005. - №1. - С. 125-138.
29. Бульвінський А.Г. Конотопська битва 1659 р. // УІЖ. – 1998. - №2. - С. 76-83.
30. Бульвінський А.Г. Конотопська битва 1659 р. // УІЖ. – 1998. - №4. - С. 33-43.
31. Буряк Л. Повсякденне життя козацької еліти Лівобережної України XVIII ст. крізь призму матеріального світу // Соціум. Історичний альманах. – 2003. - №2. - С. 197-206.
32. Венгрженевский С. Свадьба Тимоша Хмельницького // УІЖ. – 1995. - №6. - С. 106-111.
33. Вечерський В. Дерев'яний храм Мазепиної доби на Чернігівщині // Сіверянський літопис. – 2009. - №6. - С. 75.
34. Вирський Д. Початковий дискурс про козаків: творення образу українського козацтва в Речі Посполитій 1560–1570-х рр.. // УІЖ. – 2018. - №2. - С. 20.
35. Волерт Я. Універсали гетьмана Івана Мазепи у матеріалах Генерального слідства про маєтності Чернігівського полку (1729 – 1731 рр.) // Сіверянський літопис. – 2009. - №6. - С. 83.
36. Волошин Ю. Шлюбність і шлюбний стан старовірів Стародубського полку в другій половині XVIII ст. // Соціум. Історичний альманах. – 2004. - №4. - С. 39-51.
37. Газін В. В. Крим — Україна: політичні стосунки пері оду гетьманування Павла Тетері (1663—1665) // УІЖ. — 2001. — № 1. — С. 62.

38. Галушко О. Участь козаків Чернігівського полку у війнах Росії з Туреччиною та Кримом в останній третині XVII - XVIII ст. // Сіверянський літопис. – 2008. - №5. - С. 111.
39. Гедьо А. Гетьманські універсали І. Мазепи грекам м. Ніжина: джерелознавчий аналіз // Сіверянський літопис. – 2009. - №6. - С. 60.
40. Гетьман Мазепа у німецькомовних джерелах (переклад з німецької, передмова В. Дятлова) // Сіверянський літопис. – 2015. - №3. - С. 50.
41. Голобуцький В. Запорозьке козацтво – К.: Держ. Політ. видання., 1956 р.
42. Горобець В. «Всякіє полковые уряды». Полкова старшина Гетьманату як владний інститут і соціальна група // Соціум. Історичний альманах. – 2017. - №13-14. - С. 11.
43. Горобець В. Військові служителі в Гетьманщині: групи, статус, соціо професійна організація // УІЖ. – 2019. - №3.
44. Горобець В. Гадяцька угода 1658 року у контексті міжнародних відносин // Київська старовина. – 1999 – №1
45. Горобець В. Гадяцький договір 1658 р. – чому угода так і не стала унією? (Про перспективи та проблеми реалізації проекту у 360-ліття його укладення) // УІЖ. – 2018. - №5.
46. Горобець В. М. До питання про еволюцію гетьманської влади в Україні у першій третині XVIII ст. // УІЖ. – С. 70.
47. Горобець В. Малі соціальні та соціо професійні групи Гетьманату: «курінчики», «стрільці», «протекціанти», «дворяни» та ін. // Соціум. Історичний альманах. – 2008. - №8. - С. 184.
48. Горобець В. М. Московська політика Богдана Хмельницького: дипломатична риторика та політична практика // УІЖ. – 1995. - №4. - С. 45-56.
49. Горобець В. М. Право вільної елекції полковника Війська Запорозького: козацькі традиції у випробуванні імперськими новаціями // УІЖ. – 2015. - №5. - С. 70.

50. Горобець В. М. Соціальні аванси та матеріальні вигоди від посідання полкового уряду в Гетьманщині: шляхетство, маєтності, соболі... // УЇЖ. – 2017. - №4.
51. Горобець В. М. Українська зовнішня політика після Переяслава: стратегічні цілі та тактичні відступи другої половини 1655 р.(1) // УЇЖ. – 2000. - №1. - С. 70.
52. Горобець В. М. Українська зовнішня політика після Переяслава: стратегічні цілі та тактичні відступи другої половини 1655 р. (2) // УЇЖ. – 2000. - №2.
53. Горобець В. Прибуткове суддівське ремесло: "вина панська" і "вина вярдова" у судочинстві Гетьманату // Соціум. Історичний альманах. – 2007. - №7. - С. 175-193.
54. Горобець В.М. Зовнішня політика Гетьманату другої половини 50-х рр. XVII ст.: впливи суспільно-політичного протистояння в Україні та трансформацій регіональних геополітичних процесі // УЇЖ. – 2005. - №2.- С. 16-47.
55. Горобець В.М., Струкевич О.К. Українсько-російські політичні відносини другої половини XVII-XVIII ст.: тенденції, характер, етапи // УЇЖ. – 1997. - №1.
56. Горобець С., Рябцев В. До історії участі українських козаків у військових подіях початкового етапу Північної війни (1700 - 1702 рр.) // Сіверянський літопис. – 2011. - №3. - С. 23.
57. Горобець С., Ситий І. Про втрати Чернігівського полку під час другого Чигиринського походу 1678 р. // Сіверянський літопис. – 2007. - №6. - С. 37. 3
58. Грушевський М. Історія України-Руси. – Київ; Львів, 1909.
59. Гузенко Ю., Войтенко А. Деякі аспекти використання ручної вогнепальної зброї українським козацтвом у середині XVII ст. // Краєзнавство. – 2008. - №1-4. - С. 183.

60. Гурбик А.О. Виникнення Запорозької Січі (хронологічний та територіальний аспекти проблеми). // УЇЖ. – 1999. - №6. - С. 3-17.
61. Гуржій О. "Іван носить плахту, а Настя - булаву"? Суспільно-політичний портрет елітної жінки першої третини XVIII ст. // Історичний альманах. Соціум. – 2002. - №1. - С. 219-230.
62. Гуржій О. І. Про особливості українсько-російських взаємовідносин у середині XVII ст. (1654—1657 рр.). // УЇЖ. – 1992. - №10-11 - С. 13-23.
63. Гуржій О. Олешківська січ (1711–1728 рр.) у російсько-турецько-польському трикутнику // Краєзнавство. – 2011. - №2. - С. 230-236.
64. Гуржій О., Залеток Н. Нові соціально-економічні явища у Західній Європі й Гетьманщині у другій половині XVII ст.: історико-порівняльний аналіз // УЇЖ. – 2020. - №3.
65. Гуржій О.І., Корнієнко В.В. Гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний: Монографія. – К.: Вид-во «Україна», 2004. – 189 с.
66. Діброва С. Я. П. Новицький - історик-фотофіксатор запорозьких старожитностей // Сіверянський літопис. – 2007. - №3. - С. 42.
67. Дашкевич Я. Перегук віків: три погляди на минуле і сучасне України // Україна.-Наука і культура. — К, 1993. — Вип. 26/27. — С. 56—58.
68. Дзира І. Українсько-російські взаємини кінця 20-х рр. XVIII ст. на сторінках «Краткого журналу о поездке в Москву гетмана Даниила Апостола» // Сіверянський літопис. – 2008. - №2. - С. 3.
69. Дзюба О. Дозвілля в повсякденному житті козацької старшини (на матеріалах мемуарної літератури першої половини XVIII ст.) // Соціум. Історичний альманах. – 2017. - №13-14. - С. 308.
70. Дзюба О. Інтер'єр та мода як ознаки стилю життя козацької старшини XVIII ст. // Соціум. Історичний альманах. – 2015. - №11. - С. 317.
71. Діптан І. Михайло Грушевський про національно-державну ідею в добу Української революції («Хмельниччина»: 1650-1657 роки) // Сіверянський літопис. – 2017. - №5. - С. 98.

72. Діптан І. Національно-державна ідея в добу Української революції («Хмельниччина в розцвіті»: 1648-1650 роки) у баченні Михайла Грушевського // Сіверянський літопис. – 2016. - №3. - С. 119.
73. Діптан І. Чинники і початок «Хмельниччини»: візія Михайла Грушевського // Сіверянський літопис. – 2013. - №5. - С. 84.
74. Дмитрук В. Олешківській Січі – 300 років // Краєзнавство. – 2011. - №2. - С. 275-277.
75. Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко. Огляд його життя та політичної діяльності. – Нью-Йорк, 1985. – С. 640.
76. Дроздовський М. Р. «Шляхта Речі Посполитої і козацька проблема на коронаційному сеймі Яна Казимира» // Краєзнавство. – 2020. №15-16. – С. 143-155.
77. Дубина О. Геополітичні креслення гетьмана Мазепи // Сіверянський літопис. – 2009. - №6. - С. 12.
78. Дубина О. Геополітичні підвалини утворення шведсько-українського союзу в середині XVII ст. // Сіверянський літопис. – 2012. - №5-6. - С. 96.
79. Дубина О. Невідомий універсал Мазепи зі шведської бібліотеки (переклад з латинської Ольги Циганок) // Сіверянський літопис. – 2009. - №6. - С. 5.
80. Дубина О., Хенрікссон Х., О. Циганок Невідомі листи Пилипа Орлика з регіонального державного архіву м. Лунд (Швеція) // Сіверянський літопис. – 2012. - №1-2. - С. 47.
81. Дядиченко В.А. Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII – початку XVIII ст. – К., 1959. – С. 219.
82. Заруба В. Українське питання в системі європейської політики останньої чверті XVII ст. // Матеріали V Конгресу Міжнародної асоціації українців. Історія: Збірник наукових статей. – Чернівці, 2003. – Ч.1. – С.268.
83. Знаменский П. Духовные школы в России до реформы 1808 г. – Казань, 1881. – С.148.

84. Казіміров Д. Землеволодіння козацької старшини на Менщині // Сіверянський літопис. – 2006. - №5. - С. 25.
85. Казіміров Д. Козацькі родини м. Мени за Генеральним описом Лівобережної України 1765–1769 рр. // Краєзнавство. – 2011. - №2. - С. 215-222.
86. Казьмирчук Г., Казьмирчук М. Кальницький козацький полк в Національно-визвольній війні 1648–1657 рр. // Краєзнавство. – 2019. - №3. - С. 174.
87. Коваленко О. Вибори цехмістрів у Гетьманщині в першій половині XVIII ст. // Сіверянський літопис. – 2017. - №1-2. - С. 55.
88. Ковбаса В. Князь Дмитро Вишневецький і козацтво // Сіверянський літопис. – 2012. - №3-4. - С. 3
89. Кононенко В. Вплив економіки Гетьманщини на політичну свідомість української ранньомодерної еліти (90-і рр. xvii – 60-і рр. XVIII ст.) // Сіверянський літопис. – 2009. - №4. - С. 15.
90. Косміна О. Вбрання української еліти XVII–XVIII ст. // Соціум. Історичний альманах. – 2015. - №11. - С. 330.
91. Костомаров М. Книги битія українського народу. – Львів – Київ, 1921.
92. Кривошея І. Військове товариство Гетьманщини у XVIII ст. // Сіверянський літопис. – 2010. - №2-3. - С. 124.
93. Кривошея І. І. "Сказки" козацької неурядової старшини Гетьманщини як історичне джерело // УІЖ. – 2009. - №3. - С. 218-224.
94. Кривошея І. Неурядова старшина Гетьманщини і міщанська верхівка в середині xviii ст. (На прикладі м. Стародуба) // Сіверянський літопис. – 2009. - №2-3. - С. 40.
95. Крип'якевич І.П. Богдан Хмельницький. – Л., 1990. – С.184.
96. Кулаковський П. Козацьке посольство на сейм 1659 р. // Гадяцька унія 1658 р. – К., 2008. – С.109–120.
97. Кулаковський П. Ланові козацькі хоругви на Чернігово-Сіверщині у XVII столітті // Сіверянський літопис. – 2012. - №5-6. - С. 3.

98. Лазаревский А. Описание старой Малороссии. – Т. 3: Прилуцкий полк. – К., 1902. – С. 132.
99. Леп'явко С. Козацькі війни кінця XVI ст. в Україні. – Чернігів, 1996. Українське козацтво у міжнародних відносинах (1561-1591)., – Чернігів, 1999.
100. Літвіненко Є. Гетьманат Юрія Хмельницького крізь призму німецької друкованої хроніки «Theatrum Europaeum» (XVII – початок XVIII ст.) // Київська старовина. – 2011. – №1. – С.110–122.
101. Ложешник А., Ложешник О. Козацька старшина Бузького війська: особливості етнічного та соціального складу // Краєзнавство. – 2018. - №1. - С. 174.
102. Луняк Є. М. Юрій Хмельницький у свідченнях французьких дипломатів другої половини XVII ст. // УЇЖ. – 2012. - №1.
103. Магочий П. Українське національне відродження. Нова аналітична структура // УЇЖ. – 1991. - №1. - С. 97-107.
104. Маслійчук В. Девіантна поведінка жінки на Слобожанщині в 80-90-х рр. XVIII ст. (за матеріалами повітових судів Харківського намісництва) // Соціум. Історичний альманах. – 2005. - №5. - С. 197-215.
105. Матях В.М. Історія українського козацтва в публікаціях журналу «Киевская старина» // УЇЖ. – 1992. - №9. - С. 26-36.
106. Матях В.М. Українсько-російські відносини другої половини XVII—XVIII ст. (стан дослідження проблеми у вітчизняній історіографії) // УЇЖ. – 2003. - №6. - С. 110-118.
107. Матях В. М. Українсько-російські відносини другої половини XVII-XVIII ст. (стан дослідження проблеми у вітчизняній історіографії) (Закінчення) // УЇЖ. – 2004. - №1.
108. Мельник Л.Г. Правління гетьманського уряду (1733-1735 рр.)// УЇЖ. – 2001. - №5. - С. 81-91.
109. Михайлина П. Населення Брацлава у визвольній боротьбі українського народу в кінці XVI ст. // Краєзнавство. – 1999. - №1-4. - С. 74.

110. Мицик Ю. А. З нових джерел до історії повстання 1591—1596 рр. // УЇЖ. – 2002. - №2. - С. 69-76.
111. Мицик Ю. А. Невідомі листи керівників Національно-визвольної війни українського народу 1648-1658 рр. // УЇЖ. – 2001. - №1.
112. Мицик Ю. Гетьман Іван Виговський. – К., 2004; Іван Виговський. Збірник статей наукової конференції / Авт. В.Пшик та ін. – Львів, 2006.
113. Мицик Ю. Кілька документів з історії Національно-визвольної війни українського народу 1648-1658 рр. на Поділлі // Краєзнавство. – 1999. - №1-4. - С. 69.
114. Мицик Ю. Мемуари Яна Пасека про Івана Мазепу // Сіверянський літопис. – 2009. - №6. - С. 56.
115. Мицик Ю. Фрагменти до біографії І. Мазепи // Сіверянський літопис. – 2007. - №3. - С. 12.
116. Мицик Ю. Цінні джерела до історії генеалогії козацтва другої половини XVII ст. // Сіверянський літопис. – 2021. - №2. - С. 4.
117. Мицик Ю. Юрій Хмельницький // Володарі гетьманської булави. Історичні портрети. – К., 1995. – С.237–250.
118. Мицик Ю.А. Національно-визвольна війна українського народу середини XVII ст. у першоджерелах // УЇЖ. – 1998. - №6. - С. 103-105
119. Мицик Ю.А. Щербак В.О. Формування козацького стану в Україні (друга половина XV - середина XVII ст.). - К., 1997. - 180 с.. - С. 152-155.
120. Мицик. Ю. Сім універсалів гетьмана Івана Скоропадського (із зібрань Ніжинського краєзнавчого музею) // Сіверянський літопис. – 2006. - №4. - С. 37.
121. Морозова А. Посаг представниці козацької старшини Гетьманщини (на прикладі Є. В. Комаровської) // Сіверянський літопис. – 2020. - №6. - С. 36.
122. Наливайко Д. Козацька християнська республіка (Запорозька Січ у західноєвропейських літературних пам'ятках). — К., 1992. — С. 186.

123. Наулко В. І., Чухліб Т. В. О. І. Гуржій. Українська козацька держава в другій половині XVII–XVIII ст.: кордони, населення, право // УЇЖ. – 1997. - №4. - С. 137.
124. Нововиявлені документи з історії Національно-визвольної війни середини XVII ст. // УЇЖ. – 1998. - №6. - С. 105-117.
125. Окиншевич Л. Центральні установи України-Гетьманщини XVII–XVIII ст. Ч. 2: Мюнхен, 1953. – С. 217.
126. Окіншевич Л. Значне військове товариство в Україні-Гетьманщині XVII–XVIII ст. // Записки Наукового товариства імені Шевченка. – Т. CLVII. – Мюнхен, 1948. – С. 223.
127. Оксінь Т. До питання поховання гетьмана України Кирила Розумовського // Сіверянський літопис. – 2021. - №1. - С. 169.
128. Олешко П. Збереження та розвиток козацьких традицій Волинського краю у доробку Григорія Гуртового // Краєзнавство. – 2019. - №4. - С. 84.
129. Олійник О. Л. Ще раз про причини ліквідації Запорозької Січі // УЇЖ. – 1992. - №2.
130. Павленко С. Взаємодія гетьманської влади з магістратами у другій половині XVII - на початку XVIII ст. // Сіверянський літопис. – 2006. - №5. - С. 33.
131. Пилипенко В. Передчуття війни: польська антитурецька публіцистика напередодні Хотинської війни 1621 р. // Сіверянський літопис. – 2013. - №2. - С. 24.
132. Пиріг П. Петро Конашевич-Сагайдачний: історичні нариси життя та діяльності // Сіверянський літопис. – 2012. - №1-2. - С. 18.
133. Пиріг П. Про українську шляхту в XVII столітті // Сіверянський літопис. – 2008. - №2. - С. 13.
134. Пиріг П. Соціально-економічна політика гетьмана Івана Мазепи // Сіверянський літопис. – 2007. - №6. - С. 14.
135. Пиріг П. Штрихи до соціально-політичного портрета гетьмана Дем'яна Многогрішного // Сіверянський літопис. – 2009. - №2-3. - С. 189.

136. Пиріг П.В. Російські воєводи на Чернігівщині в другій половині XVII ст. // Вища школа: проблеми, пошуки, тенденції. Матеріали науково-методичного семінару. – Чернігів, 2001. – Випуск другий. – С. 21-28.
137. Попружна А. Поховальна культура козацької старшини за матеріалами журналу «Киевская старина» // Сіверянський літопис. – 2013. - №3. - С. 16.
138. Посохова Л. Статус давньогрецької мови в "латинських школах" Гетьманщини та Слобідської України (XVIII – початок XIX ст.) // УІЖ. – 2021. - №3.
139. Потульницький В., Потульницький Г. Проблеми історії українського козацтва в науковій спадщині Омеляна Пріцака // Краєзнавство. – 2019. - №2. - С. 112.
140. Приймак Т. Вольтер про Мазепу та Україну початку XVIII ст. // УІЖ. – 2018. - №1.
141. Ралдугіна Т. П. Штрихи до портрета спадкоємця останнього гетьмана України Данила Скоропадського (1904-1957 рр.) (до 100-річчя від дня народження) // УІЖ. – 2004. - №6.
142. Романова О. «Боже неблагословіння» чи вигідне одруження? Штрихи до ціннісних пріоритетів козацької старшини XVIII ст. // Соціум. Історичний альманах. – 2010. - №9. - С. 373-391.
143. Савчук О. Проблема козащини у історико-краєзнавчому русі 60-х–80-х рр. XX ст. // Краєзнавство. – 1999. - №1-4. - С. 78.
144. Саєнко Н. Козацькі родини Батурина другої половини XVIII ст. за даними Генерального опису Лівобережної України // Краєзнавство. – 2016. - №1-2. - С. 115.
145. Сакало О. Домогосподарства сільського населення Гетьманщини другої половини XVIII ст.: деякі історико-демографічні аспекти (на прикладі села Ведмеже Роменської сотні Лубенського полку) // Краєзнавство. – 2008. - №1-4. - С. 168.

146. Сакало О. Домогосподарства козаків Лубенського полку другої половини XVIII ст. // Краєзнавство. – 2013. - №2. - С. 117-123.
147. Сас П. "Мушкет-сіромаха" і "шабля-сваха": соціально-психологічні установки, соціокультурні орієнтації та моделі поведінки запорозьких козаків (80-ті рр. XVI - початок XVII) // Соціум. Історичний альманах. – 2002. - №1. - С. 55-76.
148. Сас П.М. Артилерія у Хотинській битві 1621 р. // УЇЖ. – 2011. - №6. - С. 16-35.
149. Сас П.М. Чисельність запорозького війська у Хотинській битві 1621 р. // УЇЖ. – 2010. - №2. - С. 17-37.
150. Сергієнко Г. Я. Біля витоків українського козацтва й Запорозької Січі. // УЇЖ. – 1992. - №12. – С. 123-131.
151. Сергієнко Г. Я. Правобережна Україна: відродження козацької державності й визвольний рух проти панування Речі Посполитої (80–90-ті рр. XVII – початок XVIII ст.) // УЇЖ. – 1996. - №3. - С. 105-119.
152. Сердюк І. Вікова структура дитячого населення Гетьманщини в другій половині XVIII ст. // Краєзнавство. – 2016. - №3-4. - С. 87.
153. Сердюк І. Діти у віковій структурі населення Гетьманщини другої половини XVIII ст. // Сіверянський літопис. – 2016. - №4. - С. 137.
154. Сердюк І. Дерево без плоду: бездітність і безпліддя в суспільстві Гетьманщини (спроба соціально-історичного дослідження) // Історичний альманах. Соціум. – 2017. - №13-14. - С. 161.
155. Сердюк І. Коливання смертності чи неточність обліку: до питання про вивчення рівня дитячої смертності в Гетьманщині XVIII ст. // Сіверянський літопис. – 2015. - №1. - С. 109.
156. Сердюк І. Контрацепція в суспільстві Гетьманщини та її (не)застосування // Сіверянський літопис. – 2017. - №3. - С. 120.
157. Сердюк І. Населення літнього віку у містах Гетьманщини (за даними Румянцевського опису 1765–1769 рр.) // Соціум. Історичний альманах. – 2010. - №9. - С. 56-64.

158. Сердюк І. Не бивши кума, не пити пива: «кумівство», стратегії і практики вибору хрещених батьків у суспільстві Гетьманщини // Сіверянський літопис. – 2017. - №6. - С. 28.

159. Сердюк І. Повторні шлюби в Гетьманщині у другій половині XVIII ст. (за даними метричної книги Христорождественської церкви містечка Яреськи Миргородського полку) // Краєзнавство. – 2010. - №3. - С. 47-55.

160. Сердюк І. Ставлення до хворих дітей і сиріт у суспільстві Гетьманщини XVIII ст. (на прикладі долі Романа Краснощоченка та його племінників) // Соціум. Історичний альманах. – 2015. - №11. - С. 61.

161. Сердюк І. Фертильність населення Гетьманщини XVIII ст. // Краєзнавство. – 2017. - №3-4. - С. 161.

162. Ситий І. Державна печатка Гетьманщини доби Івана Мазепи // Сіверянський літопис. – 2009. - №4. - С. 3.

163. Смолій В. А., Ричка В. М. Угоди гетьманського уряду України з Московською державою (1654–1764 рр.) очима правознавця // УЇЖ. – 1999. - №4-6. – С. 93.

164. Смолій В. А. Богдан Хмельницький: особистість у контексті епохи // УЇЖ. – 1995. - №4. - С. 3-14.

165. Смолій В. А. Традиції визвольної війни 1648—1654 рр. в антифеодальній боротьбі на Україні (друга половина XVII—XVIII ст.). // УЇЖ. – 1991. - №1. – С. 13-23.

166. Смолій В. А. Українська козацька держава. // УЇЖ. – 1991. - №4. – С. 5-19.

167. Смолій В., Степанков В. Людина і епоха. 400-річчю Богдан Хмельницького присвячується // Вісник Національної академії наук України. — 1995. — № 9/10.

168. Смолій В.А., Степанков В.С. Богдан Хмельницький: Хроніка життя та діяльності / Ін-т історії України НАН України. – К.: Наукова думка, 1994.

169. Смолій В.А., Степанков В.С. Українська національна революція XVII ст. (1648–1676). – К., 1999.

170. Сокирко О. "Одягати і наглядати" (одяг і соціальний статус найманців Лівобережного Гетьманату кінця XVII - початку XVIII ст.) // Соціум. Історичний альманах. – 2002. - №1. - С. 173-188.
171. Сокирко О. Козацьке військо під прицілом модернізації // Соціум. Історичний альманах. – 2003. - №2. - С. 101-116.
172. Сокирко О. Скільки коштує порозуміння? "Поклони" та "наклади" в українських судах першої чверті XVIII ст. // Соціум. Історичний альманах. – 2007. - №7. - С. 195-209.
173. Сокирко О.Г. Артилерія козацької держави: створення, розвиток, внутрішня організація (1648–1781 рр.) // УІЖ. – 2012. - №4. - С. 35-51.
174. Сокирко О.Г. Жолдацькі формування в Гетьманщині 1669-1765 рр. // УІЖ. – 2006. - №4. - С. 64-77.
175. Сокульський А. До питання про локалізацію та архітектурне облаштування Олешківської січі // Краєзнавство. – 2011. - №2. - С. 248.
176. Сокульський А. Л. З історії судноплавства в Україні: козацька «чайка» // УІЖ. – 2001. - №5.
177. Станіславський В. В. Запорозька Січ у політичних відносинах з Кримським ханством (початок XVIII ст.) // УІЖ. – 1995. - №6. - С. 3-21.
178. Станіславський В. В. Ідентифікація українських купців Війська Запорозького у "зовнішній" і "внутрішній" документації російського посольства в Османській імперії (початок XVIII ст.) // УІЖ. – 2015. - №4. - С. 23.
179. Станіславський В. Лікарі Івана Мазепи // Сіверянський літопис. – 2009. - №6. - С. 77.
180. Станіславський В.В. Політичні відносини Запорозької Січі з Річчю Посполитою та Правобережною Україною в 1686-1699 рр. // УІЖ. – 1998. - №1. - С. 3-11.
181. Станіславський В.В. Політичні відносини Запорозької Січі з Річчю Посполитою та Правобережною Україною в 1686-1699 рр. // УІЖ. – 1999. - №1. - С. 18-31.

182. Станіславський В.В. Політичні відносини Запорозької Січі й Кримського ханства напередодні Полтавської битви. // УЇЖ. – 1998. - №1. - С. 76-86.
183. Степанков В. Боротьба мешканців Подільського воєводства проти відновлення польського панування в кінці 1648 - першій половині 1649 рр. // Краєзнавство. – 1999. - №1-4. - С. 62.
184. Степанков В. В. Становлення політичної еліти Гетьманщини в період революції XVII ст.: особливості, суперечності, деструктивні процеси // УЇЖ. – 2016. - №6. - С. 87.
185. Степанков В. С. Богдан Хмельницький і проблеми державності України // УЇЖ. – 1991. - №9. - С. 115-126.
186. Степанков В. С. Богдан Хмельницький і проблеми державності України (Закінчення) // УЇЖ. – 1991. - №11. - С. 127-139.
187. Степанков В. Українська національна революція середини XVII ст. (1648-1676). – К., 1999. – С. 352.
188. Степанков В.С. Українська революція 1648-1676 рр. у контексті європейського революційного руху XVI-XVII ст.: спроба порівняльного аналізу // УЇЖ. – 1997. - №1.
189. Стороженко І.С. Збройні сили України від останньої третини XVII ст. до кінця XVIII ст. // УЇЖ. – 1998. - №1. - С. 87-93.
190. Страшко В.В., Сухих Л.А. Хотинська війна 1621 р. за актовими книгами ЦДІАК України // УЇЖ. – 2011. - №6. - С. 4-15.
191. Струкевич О. Прийняття політичних рішень у Гетьманщині // Краєзнавство. – 2000. - №1-2. - С. 162.
192. Таїрова-Яковлева Т. Г. Богдан Хмельницький і рядове козацтво // УЇЖ. – 1995. - №4. - С. 56-67.
193. Таїрова-Яковлева Т.Г. До питання про історичні й територіальні уявлення козацької старшини наприкінці XVII ст. // УЇЖ. – 2012. - №4. - С. 67-73.

194. Таїрової-Яковлевої Т. Г. «До питання про повсякденне життя представниць козацько-старшинських родин початку XVIII ст.» // УЇЖ. – 2008. - №3.
195. Тарасенко О. Образ гетьмана Івана Мазепи у панегірику з твору "Руно орошенное" // Сіверянський літопис. – 2009. - №6. - С. 80.
196. Тимів І. Розгром гетьманом Яном Собеським татарських військ на Калущині у жовтні 1672 року: джерела, хронологія подій, наслідки // Краєзнавство. – 2012. - №4. - С. 156-164.
197. Титов Ф.И. Императорская Киевская духовная академия в её трёхвековой жизни и деятельности (1615–1915 гг.): Историческая записка. – К., 2003. – С. 268;
198. Титова О. Археологічне вивчення Олешківської січі низового Дніпра // Краєзнавство. – 2011. - №2. - С. 240-247.
199. Токарев С. Греки у складі козацької старшини Ніжинського полку // Сіверянський літопис. – 2015. - №2. - С. 156.
200. Фірсов О. Військово-політичні погляди П. Сагайдачного та Б. Хмельницького // Сіверянський літопис. – 2008. - №5. - С. 18.
201. Фурсова Ю. Щодо оздоблення гетьманської садиби Кирила Розумовського в Батурині на вул. Київській (на матеріалах фонду № 51 Центрального державного історичного архіву України, м. Київ) // Сіверянський літопис. – 2020. - №1. - С. 41.
202. Черняк Е.Б. Изменения в системе европейских государств во второй половине XVII – начале XVIII века // История Европы. – М., 1994. – Т.4. – С. 191
203. Чухліб Т. В. Гадяцька угода та ідея її відновлення в українсько-польських відносинах другої половини XVII ст. (до 350-річчя укладання) // УЇЖ. – 2008. - №3. - С. 45-74
204. Чухліб Т. В. Гетьманування Петра Дорошенка: причини «вірності» та «зради» королю, султану й царю (1665-1676 рр.) // УЇЖ. – 2007. - №1.
205. Чухліб Т. В. Проект "козацького князівства" – історична альтернатива політичного устрою Гетьманщини? // УЇЖ. – 2014. - №4. - С. 71.

206. Чухліб Т. Передісторія Олешківської січі: політичні причини переходу запорожців під зверхність кримського ханства (1709 – 1711 рр.) // Краєзнавство. – 2011. - №2. - С. 223-229.
207. Чухліб Т.В. Князівство Юрія Хмельницького // Гуржій О.І., Чухліб Т.В. Сто великих постатей і подій козацької України. – К., 2008. – С.195.
208. Чухліб Т.В. Особливості зовнішньої політики І. Самойловича та проблема міжнародного становища Українського гетьманату в 1672–1686 рр. // УїЖ. – 2005. - №2. - С. 48-67.
209. Чухліб Т.В. Переяславська угода 1654 р. у контексті міжнародного утвердження ранньомодерної Української держави: причини, укладення, наслідки // УїЖ. – 2003. - №1. - С. 68-81.
210. Швидько Г. На руїнах Олешківської січі: роздуми мандрівника середини ХІХ ст. Щодо збереження пам'яток запорозького козацтва // Краєзнавство. – 2011. - №2. - С. 236-240.
211. Шевченко І. Україна між Сходом і Заходом: Нариси з історії культури до початку ХVІІІ ст. – Л., 2001;
212. Шумило С. Нове джерело до біографії І. Мазепи та історії зв'язків української козацької старшини з центром православного чернецтва на Афоні // Сіверянський літопис. – 2015. - №6. - С. 73.
213. Щербак В. О. Джерела формування українського козацтва // УїЖ. – 1994. - №2. - С. 75-83.
214. Щербак В. О. Запорозька Січ як фактор консолідації українського козацтва до середини ХVІІ ст. // УїЖ. – 1995. - №5. - С. 66-71.
215. Щербак В. О. Козацтво в класово-становій структурі українського суспільства (друга половина ХV – середини ХVІІ ст.) // УїЖ. – 1991. - №1. - С. 43-52.
216. Яворницький Д. Історія запорізьких козаків: У 3 т. / Редкол.: П. С. Сохань (відп. ред. Та ін.). – К.: Наукова думка, 1990. – Т.1. – 592 с.; Т.2. – 560 с.; Т.3. – 560 с.

217. Яворницький Д.І. Гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний. — Дніпропетровськ, 1991.
218. Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків. Т. 1. — К., 1990.
219. Яковенко Н. Дзеркала ідентичності: Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI – початку XVIII ст. — К., 2012.
220. Яковенко Н. Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII століття. — К., 1997.
221. Яковенко Н. Перші сто літ козаччини // Генеза. К., 1994. - №2.
222. Яковлева Т. Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII століття: причини і початок Руїни. — К., 1998.
223. Яковлева Т.Г. Кримсько-турецький фактор у політиці гетьманів України у 60-ті рр. XVII ст. // УІЖ. — 2003. - №2. - С. 14-24.
224. Яковлів А. Українсько-московські договори в XVII — XVIII віках (Закінчення). // УІЖ. — 1995. - №6. — С. 124-137.
225. Яковлів А. Українсько-московські договори в XVII–XVIII віках (Продовження) // УІЖ. — 1993. - №7-8. — С. 115.
226. Яковлів А. Українсько-московські договори в XVII–XVIII віках (Продовження) // УІЖ. — 1993. - №9. — С. 122.
227. Яковлів А. Українсько-московські договори в XVII–XVIII віках (Продовження) // УІЖ. — 1993. - №11-12. — С. 109.
228. Яковлів А. Українсько-московські договори в XVII–XVIII віках (Продовження) // УІЖ. — 1994. - №6. - С. 123-135.
229. Яковлів А. Українсько-московські договори в XVII–XVIII віках (Продовження) // УІЖ. — 1994. - №1. - С. 129-138.
230. Яковлів А. Українсько-московські договори в XVII–XVIII віках (Продовження) // УІЖ. — 1994. - №4. - С. 133-143.
231. Яковлів А. Українсько-московські договори в XVII–XVIII віках (Продовження). // УІЖ. — 1994. - №4. - С. 123-135.
232. Яковлів А. Українсько-московські договори в XVII–XVIII віках (Продовження). // УІЖ. — 1995. - №2. - С. 145-159.

233. Яковлів А. Українсько-московські договори в XVII–XVIII віках (Продовження) // УЇЖ. – 1993. - №4-6. – С. 96.
234. Яковлів А. Українсько-московські договори в XVII-XVIII віках // Праці Українського Наукового Інституту. – Варшава. – 1934 р.
235. Яременко М. «Фактор міста» у «латинському шкільництві» Гетьманщини XVIII ст. // Соціум. Історичний альманах. – 2013. - №10. - С. 115-127.
236. Яременко М. Навчатися чи не навчатись? До питання про «освітні стратегії» посполитих Гетьманщини XVIII ст. та пов'язану з ними соціальну мобільність // Соціум. Історичний альманах. – 2008. - №8. - С. 218.
237. Ясь О. В. Історія як сюжет. Представлення образу Богдана Хмельницького в однойменній монографії М. І. Костомарова // УЇЖ. – 2007. - №2.

Інтернет ресурси

238. «Краєзнавство» [Електронний ресурс]: Режим доступу до ресурсу: <https://cutt.ly/ZY4iwJi>
239. «Сіверянський літопис» [Електронний ресурс]: Режим доступу до ресурсу: <https://cutt.ly/OY4ii5m>
240. «Соціум. Історичний альманах» [Електронний ресурс]: Режим доступу до ресурсу: <https://cutt.ly/4Y4ixPj>
241. «Український історичний журнал» [Електронний ресурс]: Режим доступу до ресурсу: <https://cutt.ly/aY4iUJc>